

ЎЗБЕКИСТОН ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
БЕРДАХ НОМИДАГИ ҚОРАҚАЛПОҚ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон тарихи кафедраси

профессор Б.А.Кошанов
ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ТАРИХИ

Ўқув қулланма

Нукус - 2010

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ТАРИХИ ФАНИГА КИРИШ

1. Қорақалпоғистон тарихи фани ва ўни ўрганишнинг аҳамияти
2. Қорақалпоғистон тарихи фанининг долзарб муаммолари
3. Қорақалпоғистон тарихин ўрганиш манбалари

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент, 1998
2. Ўзбекистон янги тарихи. 1,2,3 китоб. Тошкент, 2000.
3. Қарақалпақстан жаңа тарийхи. Нөкис, 2003.
4. Жўраев Н. Тарих фалсафаси ва сиёсат//Халқ сўзи, 1998, 14 декабр
5. Камалов С., Кошанов Б. Проблемы истории XX века//Вестник ККО АН Руз. 1996. № 2.
6. Сарыбаев К. Қарақалпақстан халықлары тарийхын үйрениў хэм оқытыўдағы гей-пара ойлар//Еркин Қарақалпақстан, 1993, 24 апрел
7. Сейтимбетов М. Тарийх - өзлигимизди аңлаўдың негизи. Нөкис, 1999
8. Ўзбекстан хэм Қарақалпақстан халықлары тарийхи бойынша дереклер. Нөкис, 1995.

Тарих фани турли халқлар қандай яшаганлиги, уларнинг ҳаётида қандай воқеалар бўлганлиги, одамлар ҳаёти ва нима учун ўзгариб ҳозиргидай бўлиб қолганлигини ўрганса, Қорақалпоғистон тарихи эса шу она заминимизда ўтмишда яшаган халқларнинг ҳаёти ва уларнинг ривожланиш жараенида содир бўлган ўзгаришлар, воқеаларни тўлалигича ўрганадиган фандир. Юртбошимизнинг бу ҳақидаги фикрлари катта аҳамиятга эгадир. «Ҳозир, Ўзбекистон деб аталувчи ҳудуд, яъни бизнинг Ватанимиз, нафақат Шарқ, балки умумжаҳон цивилизацияси бешикларидан бири бўлганлигини бутун жаҳон тан олмоқда. Бу қадимий ва табаррук тупроқдан алломалар, фозилу-фузалолар, олиму-уламолар, сиёсатчилар, саркардалар етишиб чиққан. Диний ва дуневий илмларнинг асослари ана шу заминда яратилган. Эрамизгача ва ундан кейин қурилган мураккаб сув иншоотлари шу кунгача фойзини, маҳобатини йўқотмаган, осори атиқаларимиз қадим-қадимдан юртимизда деҳқончилик, ҳунармандчилик маданияти, меъморчилик ва шаҳарсозлик санъати юксак бўлганлигидан далолат беради». 1997 йили Қорақалпоғистон Республикаси Жўқарги Кенгеси сессиясида Президент шундай деган эди: «Қорақалпоқ халқи жаҳонга ўзининг миллий маданияти, ўзгача санъати, классик адабияти, руўхий баҳолиликлари, дастури ва ўрпадатлари билан маълумдур».

Бизнинг онгимиздан ташқарида ва бизнинг онгимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган борлиқ воқеалик Қорақалпоғистон тарихи фанининг ўрганиш объектидир. Қорақалпоғистон тарихи фақат турли билимлар тарзидаги фан эмас, балки бир неча асрлар давомида тўпланиб келган ўзаро ички қонуниятлар билан чамбарлас боғланган билимлар тизими сифатидаги фандир. Шу маънода у ўзининг ўрганиш объекти ва предмети-га эга бўлган мустақил фандир.

Қорақалпоғистон тарихи фанининг долзарб муаммолари ечимини кутаеган ва аниқлиқ киритилиш лозим бўлган масалалар талайгина. Ҳусусан Ватанимиз ҳудудида энг қадимги даврлардан бошлаб яшаётган аҳоли ва ўларнинг жойлашуви бу аҳолининг қўшни қабилалар ва элатлар билан турли муносабатлари қадимги аҳолининг ҳозирги қорақалпоқ халқи пайдо бўлишига таъсири, қорақалпоқ халқи тарихининг пайдо бўлишининг хронологик доираси шулар жумласидандир.

Ундан ташқари, дастлабки қорақалпоқ давлатчилигининг пайдо бўлиши ва ривожланиши ҳам муқим масаладир. Айниқса, маҳаллий қадимги аҳолининг ўтроқлашуви ва бу жараен натижасида дастлабки аҳоли манзилгоҳларининг пайдо бўлиши дастлабки манзилгоҳлар ривожланиб илк шаҳарларга айланиши, дастлабки шаҳарларнинг ижтимоий-

иктисодий, маданий ва маъмурий марказлар сифатида ривожланиши ва ниҳоят ушбу жараенларга асос бўлган омиллар муҳимдир.

Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудларидаги дастлабки Кердер давлат уюшмасининг ўзаро ва қўшни давлатлар билан турли алоқалари, ўларнинг тарихий-географик ҳудуди ва чегаралари ҳам анча мунозарали мавзу ҳисобланади. Ҳозирги кунда ўлкамиз ҳудудлари ва бу ердан четда битилган ўрта асрларга оид езма манбаларни ўрганиш бўйича турли ишлар амалга оширилган бўлишига қарамай бу йўналишда ҳам қилинадиган ишлар ниҳоятда кўп.

Ватан тарихини ўрганишда манбаларнинг аҳамияти бекиес бўлиб, булар моддий ва езма манбалардир. Тарихимизнинг энг қадимги, яъни езувсиз замонларга оид даврини ўрганишда археологик, антропологик ва этнографик манбалар ерданга келди. Бу манбалар топилмалардан иборат бўлиб, ўларга қадимги манзилгоҳлар ва шаҳарлар харобалари, мазор-кўрғонлар қолдиқлари, турмуш ва ҳўжаликда ишлатиладиган буюмлар, жанговор ва меҳнат қуроллари, турли-туман ашёлар киради. Езма манбалар эса, энг қадимги битиклар, езувлар ва китоблардан иборатдир. Моддий ва езма манбалар маълумотларни солиштириб, қислаб тарихни талқин қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Ватан тарихини еритишда назарий-методологик асосларни билиш катта аҳамиятга эга. Илмий, тарихий методлар тарихни еритишнинг асосий калити ҳисобланади.

Биринчидан, Қорақалпоғистон тарихининг яхлит концепциясини яратиш, бунини амалга ошириш учун бир бутун тарихий жараенни нисбатан мустақил бўлган бўлакларга, яъни даврларга бўлиш ва уларни чуқур таҳлил қилиш лозим. Энг асосий вазифалардан бири янги езилган тарихни ўрганишни ташкил қилишдир. Ҳақиқатдан ҳам мустақиллик йилларида тўпланган қанча тарихий ҳужжатларни илмий асосда умумлаштириш вақти келди. Бу борада бир қанча илмий ҳаракатлар ҳам бор. Аммо ўларни янада жадалроқ, қатъийроқ амалга ошириш давр талабидир.

Илмийлик билан бир қаторда ҳолислик туради. Бунда ҳар бир тарихий воқеа ҳодисаларни таҳлил қилаётганда, ҳолис, ҳаққоний равишда ўрганиш ёки тарихшуносликнинг хоҳиш-иродасидан ташқарида, воқеа ҳодисалар қандай содир бўлган бўлса, шундайлигича еритиш кўзда тутилади. Ҳар бир тарих езувчи сифатида ўзининг мулоҳазалари ва бошқа хис-туйғулари билан атрофни ўраб турган муҳит билан узвий равишда боғлиқ. Бу боғлиқлик ўнга ўз таъсирини ўтказди. Ҳолислик талаб этадиган қоидалар шундан иборатки, ушбу йўналишда тарихий-маданий тараққиётни (тарихнинг турли даврларида) ўрганиш жараенида бўлиб ўтган ёки ушбу тараққиёт билан боғлиқ бўлган воқеа-ҳодисаларни ҳеч бир ўзгаришларсиз қандай бўлиб ўтган бўлса ўша ҳолатда таҳлил ва талқин этиш, текшириш ва ҳулосалар чиқариб яхлит ҳолга келтириш ўта муҳимдир. Бу ҳолатда аниқ манбавий асосларга таяниш, тарихий жараенларни ўзаро чамбарлас боғлиқлигини асослаш лозим бўлади. Бу жараенда ҳудудлар ўртасидаги ривожланиш жараенини ўзаро таққослаш, қислаш фақат ижобий натижалар бериши табиийдир.

Қорақалпоғистон тарихини ўрганишнинг методологик асосларидан яна бири бу воқеа ва ҳодисаларни диалектик тарзда ўрганишдир.

Диалектика олам ягона ва яхлит, унда содир бўладиган ҳодисалар, воқеалар умумий ва ўзаро боғланишда, узликсиз ҳаракатда, зиддиятли тараққиётда бўлади деб таълим беради.

Бу метод Қорақалпоғистон тарихини ўрганишда уни тўлалигича, воқеа-ҳодисаларни бир-бири билан боғлиқликда, айрим тарихий воқеаларни ўрганувчи фанларни ҳам бир бутинликди, унинг бўлақларини ажратиб олмаслик ва воқеа-ҳодисаларни доимо ўзгаришда, ривожланишда ўрганишни тақозо қилади. Бироқ бир давр ҳақида фикр-мулоҳаза юритилаётган бўлса, ана шу даврнинг ўзига ҳос хусусиятини англаб олиб, уни кўрсатишни талаб қилади. Диалектик методга асосланиб, тарихий жараенни умумийлик ва алоҳидалик қоидалардан келиб чиққан ҳолда тушуниш лозим.

Унда ташқари диалектик метод Қорақалпоғистон тарихини аволла Ўрта Осиё, қолаверса, жаҳон халқлари тарихи билан боғлиқ ҳолда ўрганишни тақоза этади. Чунки мавжуд

бўлган ҳар бир халқ, миллат ёки элат фақат ўзига хос хусусиятлари билан бутун инсоният тараққиетида умумий боғланишдадир.

Ҳақиқатан ҳам, қорақалпоқ халқининг сиесий, ижтимоий иқтисодий ва маданий ривожланиши жаҳон тарихий тараққиетининг ажралмас қисмидур. Чунки энг қадимги даврлардан бошлаб яқин ўтмишга қадар Ўрта Осиё, Шарқий Туркистон, Ёттисув, Эрон, Афғонистон, Шимолий Ҳиндистон каби ҳудудлар ўртасида ягона иқтисодий ва маданий макон мавжуд эди.

Қорақалпоғистон тарихини ўрганишда тарихийлик метод ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Бу метод тарих жараенида содир бўлган воқеа ҳодисаларни ўрганишда кетма-кетликни талаб қилади. Бир воқеа-ҳодиса билан бошқасини сабаб-оқибатли боғланиши ҳам кўрсатилади. Тарихийлик воқеа-ҳодисаларни қай тарзда содир бўлганлигини, жамият ривожланишда айрим шахслар ва уларни роли тўғрисида тўғри, ҳаққоний фикр юритишга ўргатади.

Тарихийлик методологияси халқнинг ўтмишига, ҳозирги замон ва келажагига ягона тарихий жараен сифатида ўтмиш ҳозирги замонни тайерлайди, ҳозирги замон келажакни яратади, деган тараққиет қонуни асосида қарашни талаб қилади. Бўлиб ўтган тарихий маданий жараенларни, аجدодларимиз қолдирган улкан меросни қанчалик чуқур ва ҳар томонлама ўргансак, англаб етсак ҳамда кенг тарғиб, ҳозирги замонни шунчалик тушуниб, келажакни ерқин тассавур этамиз.

Маънавиятини тиклаш, туғилиб ўсган юртида ўзин бошқалардан кам сезмай, бошини баланд кўтариб юриши учун инсонга, албатта тарихий хотира керак. Тарихий хотираси бор инсон-иродали инсон. Ким бўлишидан қатъий назар, жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз ўтмишини яхши билса, бундай инсонларни йўлдан ўриш, ҳар хил ақидалар таъсирига олиш мумкин эмас. Тарих сабоқлари инсонни хушерликка тайерлайди. Комил инсонни тарбиялашда Ватан тарихини ҳолисона ва ҳаққоний ўрганиш нақадар муҳим.

Ҳар томонлама етук, комил инсоннинг тарбиялашда Қорақалпоғистон тарихининг ўрни каттадир. Комил инсон тушунчасига юртбошимиз яна ундай таъриф берадилар: “Комил инсон деганда биз аввало онги юксак, мустақил фикрлай оладиган, ҳуқ-атвори билан ўзгаларга иборат бўладиган билимли, маърифатли кишиларни тушунамиз. Онгли, билимли одамни олди-қочди гаплар билан алдаб бўлмайди, у ҳар бир нарсани ақл мантиқ тарозисига солиб кўради, ўз фикри, ҳулосасини мантиқ асосида кўрган киши ётук одам бўлади”.

Бугунги кунда халқнинг, айниқса, ешларнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш борасидаги ишлар давлатнинг олдида турган муҳим вазифалардан бири бўлиб кириб қолмайди. Унга ҳар куни ва ҳар соатда тинмай сабр-бардош билан меҳнат қилиш орқали етиштириш мумкин. Бу хайрли ишда Қорақалпоғистон тарихини ўрганишнинг ўрни беқиёсдур.

2-мавзу. ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ХУДУДИ КАДИМГИ ЦИВИЛИЗАЦИЯ МАРКАЗЛАРИДАН БИРИ

режа

1. Жанубий Орол буйинда қадимги одамлар яшаган маконлар
2. Қалтаминор, Сувёрган, Тозабояб, Амиробод маданиятлари
3. Зардушт таълимотининг Қорақалпоғистон ҳудудида тарқатилиши
адабиётлар

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йук. Тошкент, 1998
2. Мамбетуллаев М., Турбеков М. Кубла Арал бойы халықларынын тарийхынан. Нокис, 1997. 1-китап.
3. Махмудов М. Хоразм - Авестонинг ватани. Урганч, 2000.
4. Хоразм тарихи. Урганч, 1996. 1-жилд.
5. Ягодин В.Н. Айёмги маданият газийнеси. Нокис, 1979.
- Клычев Т. Кухна калъалар диёри. Тошкент. 1993.

Коракалпогистон худуди юксак маданият учогидан бири булиб, кадимги Шарк дунёсининг ажралмас кисмини ташкил этган. Бу ажойиб улканинг кулай табиий шароити бой усимликлар ва хайвонат дунёси энг кадимги аجدодларимизнинг диккат-этиборини узига жалб килган.

Бу худудда 150-130 минг йил аввал кадимги одамлар жойлаган. Устюртдаги Борсакелмас чуқмасининг жануби-гарбий томонидаги тепалик устида жойлашган Есен-2 жоймакони сунгги тош асри ёдгорликларидан биридир. Бу жойдан хар хил нуклеуслар, пластикалар, киргишлар, кескичлар, конус ва призматик парраклар топилган. Есен-2 дан топилган куролларда мустъе даври куролларининг тардициялари сакланган. Бу давр кишилари очик манзилгох ва гор-маконларда хаёт кечирганлар. Уларнинг асосий куроллари тошдан ясалган киргишлар, кескичлар, тешгишлар, найза пойканлари булиб, улар шубхасиз ёгош ва суякдан меҳнат куроллари ясаган. Бу давр кишилари тайёр овкат махсулларидан фойдаланар - овчилик, термачилик ва баликчилик билан тирикчилик утказар эдилар.

Шимолий-гарбий Устюрт кадимдан бошлаб одамлар яшаб келган жойлардан ҳисобланади. Сунгги 30 йил ичида олиб қборилган археологик ишлар натижасида Устюртнинг Жайрон кудук, Айдабол кудук деган жойларидан мезолит ва неолит даврларига мансуб 30та жоймакон топилди.

Айдабол кудуги маконларидан чакмок тошдан ишланган учриндилар, нуклеуслар, тош булакчалари. парракчалар, киргишлар, камон укининг учлари, тешгишлар, кескичлар, тош пойканлари, найза учлари топилган. Кулда ишланган сопол идишлар булакчалари, чиганокдон ясалган нозик такинчоклар, безак буюмлар топилган. Мутахассислар Айдаболдан топилган тош курол, буюм, сопол идишлар ва такинчоклар мезолит-неолит даврига - милоддан аввалги УШ-У минг йилликларга мансуб демокдалар.

Айдабол кудугидан 6-8 км гарбда Жайрон кудук шурхоги топилган. Айдабол ва Жайрон кудукдан топилган буюмлар ва куроллар Устюрт ва Оролбуйи мезолит кабилалари хаётида баликчилик ва овчилик муҳим аҳамият касб этган деган фикрни айтишга имкон беради.

Амударё этаклари ва Хоразм худудидан неолит даври маконлари куплаб топилган. Булар орасида Калтаминордан Ёнбошқалъа деган жойдан топилган макон диккатга сазовордир. Ёнбошқалъани казиб очиш вақтида 290 кв.м. хажмли (24x17 м катталиқдаги) тулар жойнинг қолдиги топилган. С.П.Толстовнинг фикрича, бу чайла шаклидаги макон булиб, ёгош устун, синчлар билан кутарилган. Унинг томига қундаланг бағазлар ташланиб, усти камишлар билан беркитилган. Чайла уртасидан катта марказий учоқ қолдиги. унинг атрофларидан эса майда учоқлар қолдиги топилди. Маконнинг маданий қатламларидан балик, ёввойи чучка, киргавул, сув қушларининг суяқлари, урдак ва гоз тухумларининг пучоқлари, жийда данаклари топилган.

Ёнбошқалъа маконида топилган сопол идишлар оғзи ялоқ, ост томони дунгрок, сиртига тулкинсимон нақшлар берилган идишлар эди. Бундай маконлар мажмуаси Калтаминор маданияти деб аталиб, улар санасининг юқори чегараси милоддан аввалги У1 мингйиллик, қуйи чегараси эса IУ- мингйилликлар билан белгиланади.

Неолит даври маконлари Устюртдаги Жайрон кудук ва Айдабол кудуги атрофларидан ҳам топилди. Шуманой тумани марказидан 40-50 км шимоли-шарқда Касанйул неолит даври қабристони топилди. Иккита қабрдан одам скелетининг қолдиклари, денгиз чиганогидан ишланган мунчок, кварцитдан тайёрланган уткир учли пойкон-камалак укининг учи, чиганакдан ясалган цилиндрсимон санчки, сопол идишларнинг парчалари топилган.

Қабрдаги одам 35-40 ёшлардаги эркак киши булиб, унинг суяқларидан оҳра қолдиклари сакланиб қолган. Касанйул мазор-қургонидан топилган буюмлар милоддан аввалги IУ-Ш мингйилликка мансубдир.

Устюртнинг шимоли-шарк томонидаги Булок, Кушбулок, Белеули, Чурук, Сом, Туксонбой ва бошқа бир қатор жойларда 60 дан ортиқ неолит маконлари борлиги оникланди. Бу маконларда яшаган ибтидоий кишилар овчилик, баликчилик ва чорвачилик билан шугулланганлар.

Амударёнинг Окчадарё дельтасида Тозобогёб маданиятига мансуб бронза даври маконлари жойлашган. Хозирги кунгача 50 та кадимги макон текширилган. Улар ярим ертулалли уй жойлардан иборат бўлиб, атрофида каналлар ва кадимги сугориш майдонлари топишган. Тозобогёбликлар орасида дехкончилик кенг тарқалган.

Кават-3 маконида бронзадан куроллар яшаш устахонасининг излари топилган. Кукча-3 макони атрофида қадимий мозорлар ҳам қазиб очилган. Қабрлардаги уликлар букчайтириб, бошлари қарбга қаратиб қуйилган. Скелетларнинг бош суяги ёнидан идишлар ва бронзадан ишланган зеб-зийнат буюмлари топилган.

Кукча-15 маконидан 30-50-100 м узокликда жойлашган 10 та ярим ёртулалар уй уринлари казиб очилди. Ёртулалар тугри бурчакли ёки думалок шаклга якин қурилган. Ёртулаларнинг полларига енгил каркасли қатор тик ёғош устунлар урнатиш учун чуқурчалар ўйилган. Демак, улар ўстўнли енгил ўй системасини ҳосил қилган.

Тозобогёб сопол идишлари асосан козон ва туваксимон идишлардан иборат булиб, хилма-хил геометрик чизиклар билан нақшланган.

Хоразмда текширилган сунгги бронза даври ёдгорликлари Амиробод маданияти номи билан аталган. Амиробод маданияти милoddан аввалги IX-УШ асрлар билан саналади. бу давр ёдгорликлари Тозобогёб маданияти хусусиятларини саклаб, ярим ёртула, турар жой, ирригация канал излари билан ва кулда ясалган сопол идишлар билан характерланади. Бронза буюмларидан уруқлар, ук учлари, жезгинлар ҳамда ук учлари куйилган тош қолиплар топилди.

Хоразмдаги бронза даври ахолисининг асосий тирикчилик манбалари чорвачилик ва дехкончилик булган. Табiiй шароит канал казиб, сув чикаришга имкон берган худудларда (Кукча, Кават, Яккапарсон_ сугорма дехкончилиكنинг турли формалари вужудга келган.

Орол денгизи сохилларига якин даштларда чорвачилик устунлик килган. Бу кабилалар асосан майда чорва бокканлар, корамол ва отлар хам кулга ургатилган эди.

Хунармандчилик уй хунар-касбларига оид (кулолчилик, металлчилик, тикувчилик) булган. Кизилкумда бронза даврига мансуб кадимги мис конлари ва руда эритиш хумдонлари булганлиги маълум булди.

Энг кадимги темир буюмлари Хоразмда Кузаликир, Куйисой, Уйгарак ва Дингилжа ёдгорликларидан топилди ва улар асосан милoddан аввалги У1-У асрларга мансубдир. Хоразмда милoddан аввалги У1-У асрларга мансуб катта сугориш иншоотларининг излари топиб текширилган. Археологлар бу иншоотлар Ахмонийлардан ҳам олдинги давлат территориясида курилган булиш мумкин ва бу давлатга Хоразм, Сугдиёна, Парфия ерлари кирган деб фараз киладилар. Асосий фикр: давлат ташкилоти булмаса, бундай катта ва узун каналларни козиб ва саклаб булмасди.

Зардуштийлик дини асосчиси булган Зардушт ибн Сафид Тумоннинг ешлиги чорвадорлар орасида утган ва унинг исми “кекса туя эгаси”, “сарик туя минган одам” деган мазмунни беради. С.П.Толстов “Авесто” пайгамбар Зардушт томонидан Хоразмда ёзилган деган фикрни илгари сурган. Хоразм давлатининг бепоён явловларида туя ва от боккан ҳамда уткир зехили булган Зардушт чорвадорлар уруг-кабила оксоколлари ва чупонлардан эшитган жуда куплаган афсона, ривоят ва воқеалар тафсилотларини кучли хотирасида саклаб колган. 77 йил умр курган (м.а. 589-512). Отошпарастлик динини дастлаб кабул килган ва унга садокат билан сизинган хоразмликлар бу янги дунёкарашни уз онгига ва кундалик турмушига чукур сингдирганлар. Шу сабабли ҳам улар янги барпо этилаётган шаҳар ва кургонларда мукаддас худолар номига ибодатхоналар куриб, унда “отошкалар”, яъни ут-олов саклаб турадиган махсус жойлар барпо этганлар. Ахура-Мазда мадхиялари орасида “Сен уша, ким бизга хаёт манбаи булган чорвани дунёга келтириб яратгансан.

Чорвага яхши эга керак. Ушбу ердаги чорва эгаларига мен эркин юриршни ва эркин хаётни таъмин киламан” деган сузлар бор.

Эзгулик худоси Ахура-Мазда яратган улкаларнинг биринчиси “Аръянем Вайжах” булиб, зардуштийлик таълимоти илк бор мана шу ерда пайдо булган. Бу диёрнинг узига хос яхшилиги томони дехкончилик учун кулай дейилса, ёмони - киш фаслининг чузилиб, илк бахорда эса куп жойларини сув босишидир.

Зардуштийликдак мурда соглом одамлар учун энг хавфли нарса деб курсатилган. Вафот килганлар жасадини ерга кумиш, уни ёндириш ва сувга чуктиришга рухсат берилмаган. Чунки, ер, сув ва хаво мукаддас саналган ва уларни доимо тоза саклаб туриш талаб килинган.

Вафот килганларни уч кун давомида уйда саклашган ва уларнинг хакларига дуолар укилган. Шундан сунг одамлар яшайдиган жойдан узокрок ерга куйиб келганлар. Жасад суяклари кушлар, ёввойи хайвонлар, курт-кумурскалар томонидан “тозаланган” ва мукаддас куёш нури остида маълум вақт тургач, уларни йигиб келиб хумларга (оссуарийларга) солиб ибодатхона баъзида эса уйлардаги махсус тоқчаларга куйганлар. Чилпик ёдгорлиги кадимги одамларнинг колдикларини олиб бориб куйиладиган мукаддас жойлардан бири деб хисобланади.

3-мавзу

Коракалпок халкининг этногенези ва этник шаклланиши

Режа

1. Коракалпок халкининг этник шаклланиши
2. Апасиаклар ва аугасийлар
3. Печенеглар ва огузлар
4. Кипчаклар, кора бориклилар

Адабиетлар

1. Ахмедов Б. Узбек улуси. Тошкент, 1992
2. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. Москва-Ленинград, 1950.
3. Иванов П.П. Новые данные о каракалпаках//Советское востоковедение, 1945. т.3.
4. Zia Kurter. Karakalpak. Ankara, 1974.
5. Толстов С.П. К вопросу о происхождении каракалпакского народа //Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. Москва, 1947. Вып.2.
6. Камалов С. Каракалпаклардын халык болып калиплесиуи хам онын мамлекетлигинин тарийхынан. Нокис. 2001.

Коракалпокларнинг келиб чиқиш тарихи узок даврларни уз ичига олади. Милоддан аввалги УШ-1У асрларда Хоразмнинг шимолий-гарб ва шимолий-шарк чегараларида кучманчи ва ярим кучманчи сак-массагет, савромат-сармат кабилалари коныс басады. Сакларнинг маканлари Кызылкумнинг шимолида, Султануайс тоги марказида, Жанадарё ва Инкардарё этаклари, Узбой дарёси буйларидан топилди. Грек тарихчиси Страбоннинг маълуматига караганда массагетлар Каспий денгизининг шарк томонидага кенисликта Орол денгизига кадар худудларда тирикчилик этган. Милоддан аввалги 530 йили Иран подшоси Кир II Орол буйи худудларини босиб олмокчи булганида Узбой томонда массагетлар маликаси Тумарис “кудомиз куёш номидан онт бераман, сендей канхорга кон ичкизаман” деб уни ултирган. Геродот сакларнинг орасидаги энг кучлиси ва купчилиги массагетлар деп таъкидлаган. Коракалпоклардаги сакыу, самат этнонимлари уша массагетлар давридан сакланиб колган.

Милоддан аввалги УП-У асрларда Орол-Каспий денгизлари оролигида сак, массагет, дай, апасиак, исседон кабилалари хоразмдилар билан сиёсий-харбий иттифок тузган. Милоддан аввалги У1 асрнинг иккинчи ярмида Жанубий Орол буйида пайдо булган сиёсий-харбий-демократик “Катта Хоразм” подшолигининг ташкил этилишида сак-массагет кабилалари фаол иштирок этган.

Массагетлар кабилалари оросидаги апасиаклар ва аугасийлар кавмлари коракалпокларнинг негизини шакллантиришда катта роль уйнаган. Профессор Т.А.Жданко апасиаклар ва аугасийлар турмушидаги оналик дастур коракалпок халкининг “Кырк-кыз” дас-танида ифодаланган деб таъкидлайди. Апасиаклар Жанубий Орол буйида яшаган ва “денгиз саклари” деганни билдирса, аугасийлар Сирдарёнинг куйи худудларида яшаган ва “дарё саклари” деганни билдирган. Кадимги “дай” кавмлари атамаси коракалпоклар-нинг кият уруги “такай” тийраси, казахлардаги “адай” уруги номларида сакланган. Апаси-аклар ва аугасийлар кигиз карауйларда турган, гуштни мол корнига солиб гомбе етип еган, бошларига кигиздан тикилган боши шошак малакай кийген. Уларнинг санъатида “хайвонат стили”, “кучкор муйиз”, атонак” каби накшлар, шунигдек “саукеле” каби хотин кизлар кийими булган.

Милоддан аввалги УП-У асрларда Орол буйи сакларининг антропологик келбатида монголоид белгилар сезила бошлайди. Хулоса килиб айтканда, коракалпокларнинг этник шаклланишининг **дастлабки катламида** сак-массагет, савромат-сармат, дай, апасиак ва аугасийлар кавмларининг иштироки устун булган.

Коракалпокларнинг этник жихатдан шаклланишининг **иккинчи боскичинда** тур-кий тиллаш кавмлар — гунн, теле, уйгыр, усун, кангар, канлы кавмлари билан бир катор-да ира тилининг шаркий шакабчасида сойлеген асс, алан кавмлари иштирок этган. Куч-манчи юечжи-тохарларнинг бир булими Орол буйига оролашади. С.П.Толстов тохарлар массагетлар иттифокига кириб бир гурухи шаркий Туркистонда, иккинчи гурухи Сирда-рёнинг эски саласи Кувандарё куйи булагиде яшайди ва милоддан аввалги III-II асрларда Хоразмга келади деб тастийиклайди. Хозирги коракалпокларнинг кыпчак уруги канлы тийраси эртадаги кангюйлар номи билан алокадардир. “Авесто” китобида шаркга карай канатли от билан учуб юрадиган элнинг номи “тур”, уларнинг макани “Туран” деб атал-ган. Милодий II-I асрларда Каспий денгизи шимолий далаларида, Орол денгизи шимо-лий-гарбий томонида, Сирдарёнинг урта ва куйи ерларида асс, аорс, алан кавмлари яша-ган. Устюртда хозирги замонда Аланкала, Ассака ер номлари сакланган. Шунингдек, муй-тен уруги таркибида теле, жауынгыр таркибида уйгыр тийралари номлари сакланган. Бер-докнинг “Шажара” асарида “уйсин-кунгирод элинда” иборалари бор. Хулоса килиб айт-канда **иккинчи боскичда** турки тиллаш кавмлар коракалпоклар этник шаклланишида ку-пая боради.

Коракалпокларнинг этник шаклланишининг **учинчи боскичда** жетгасарлилар, айникса кердерлиларнинг урни билинади. УП-УШ асрларда Сирдарёнинг куйи томонида-ги, Кувандарё ва Эскидарё ерларидан Амударёнинг Кердер ерига жетгасарлилар кучиб келган. Кердерлилар Токкала, Гяуркала, Куйиккала, Курганча, Хайвонкала, Порлытау, Кердер каби шахарларни курган. Орол денгизи Кердер кули деб оталган.

Кердерлилер Орол атрофида яшаган кенгерес, теле, гунн кавмлари билан ара-лашган жетгасарлыларнинг ва ушбу худудда иран дили шаркий диалектида гаплашган асс, алан, хоразмилар билан аралашганинан шаклланган халкдир. Коракалпокларнинг муйтен уругининг битта тийреси аввали кердерли номланган.

Баскаков куйидаги шъерни езиб алган

Кердерлининг кизлари

Гезеген келеди,

Тунде журген жигитлерди

Сузеген келеди.

Кердерлилернинг дили хоразмилар яки турк дилиге уксаш булмаган. Дарсан ва Миздахкан едгорликларинан топилган оссуарийларда вафот этган кишига йиглаб, кеуил ойтиш дастурлари намуналари ифодаланган. VI асрда Орол буйида туркий езув пойда булади. Хулоса килиб ойтканида **учинчи боскичда** турк тиллес жетгасарлилар, айникса кердерлилер коракалпокларнинг этник шаклланишида катта роль бажарган.

Туртинчи давр милодий V-III асрларни уз ичига олади. V-III асрларда ка-димги сак-массагет, савромат-сармат, кангюй, хунн-гунн, асс-алан, кердер, кангар кавм-

лари бирлашиб, огузларнинг катта сиёсий бирлашмасини тузади. Сирдарёнинг куйи окимидаги Янгикент шаҳари огузларнинг пойтахти булган. Махмуд Кашгарий огузларнинг 22 уругдан ташкил этганлигини езиб кетган. Огузларнинг этник шаклланишга таъсири куйидагилар билан тасдикланади. Огузларнинг ҳокими Ябгу деб аталган. Кипчак уруги ябы-жабы тийраси бор.

УШ-1Х асрларда огузлар билан бир қатарда Орол денгизи шимолида печенег кавмлари яшаган. 1Х асрнинг 80-йиллари хазарлар билан огузлар бирлашиб печенегларга топылады. Печенег-кангарлар Орол-Каспий оралигин ташлаб кетишади ва Балкан ярим ороли Византияга қадар макан босади. Печенегларнинг шарқий булими огузлар билан оралашиб Сарыкомиш ва Орол денгизи оралигида макан босади, иккинчи булими Хоразмда утроклашади, учинчи булими Сирдарёе куйи томонига кучади. Печенеглар давридан қорақалпоқларда қабасан, абаз ва бошқа уруг номлари қолган.

Х1-ХШ асрларда Шимолий ва Марказий Қозогистон далаларида қучманчи кипчак кавмлари яшаган. 1064 йили кипчаклар огузларни Орол ва Сирдарё куйи ерларидан қувиб чиқади. Кипчаклар урани тоқсоба, яъний туккиз уруг. Қорақалпоқларда кипчак уругининг ҳозирги вақтга сакланиши уларнинг қорақалпоқ халқининг этник шаклланишида урта асрларда катта роль бажарганлигини қурағиз.

1Х аср урталарида Киев Уруси томон борган печенег, торк, берендей, кипчак кавмлари урус летописларида қора қориклилар (черные клобуки) номи билан танилади. Мугулларнинг отланиши оқибатида қора қориклиларнинг бир булими мугулларга хизмат этади, иккинчи булими гагауз халқини ташкил этади.

Бесинчи давр ХШ-ХУ1 асрлар. ХШ-Х1У асрларда Орол-Каспий оралигида кипчаклар билан бир қатарда манғит, қыят, қонырат, найман, қатаган қабилалар катта уруг бирлашмалари ташкил этилган. ХУ-ХУ1 асрларда қорақалпоқ улуси тузилади. Уша даврда Орол денгизи атрофида, Жейхун ва Сейхун дарёлари қуйида қорақалпоқлар халқ бўлиб шаклланиб узининг ҳудудига, тилига ва маданиятига эга бўлади.

Хулоса қилиб ойтганда қорақалпоқларнинг этник шаклланиш жарағи миллоддан аввалғи УШ аср- миллодий ХУ1 асрларда бўлиб утган.

4-мавзу. Каракалпоқларнинг илк давлатчилиги ва унинг ривожланиш босқичлари режа

1. Жанубий Орол бўйларида илк давлатларнинг шаклланиши. ривожланиши, инкирози
2. Кердер давлати, унинг маданияти
3. Хоразмшоҳлар давлати, ривожланиши, инкирози
4. Ногай урдаси

адабиётлар

1. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йук. Т., 1998.
2. Каримов И. А. Оллох калбимизда, юрагимизда. “Туркистон-пресс” ахборот агентлиги мухбирининг саволларига жавоблар. Т., 1999
3. Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Т., 1968.
4. Зиё А. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т., 2000.
5. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т., 2002. Том 4.
6. Камалов С.К., Қощанов А. Каракалпоқстан тарийхи. Ноқис, 1993
7. Мамбетуллаев М., Туребеков М. Қубла Арал бўйи халқлари тарийхынан. Ноқис, 1997. 2-бoлим.
8. Мамбетов К. Каракалпоқ тарийхи. Ноқис, 1996.

Ахеменийлар даврида (милоддан аввалги 558-329) Янгидарё ва Қувандарё қуйидаги қучмали сак қавмлари ХУ сатрапия таркибига кириб, Бабиш мулла қалъаси пойтахт бўлган. Бу даврда янги каналлар қозилиб, дехқончилик ва ҳунармандчилик ривожланади, қалъалар сони қупайади. Масалан, Турткул туманидаги Дингильджи хавлиси милоддан аввалги 1-минг йиллик урталарида қурилган, 17 қабатдан иборат бўлган. Хавли деволлари қалинлиги 2 метр бўлган. Хавли уртосида 4 бурчакли хавзи бўлган. Бу даврда қатта сув тармоқлари. қалъалар Гузельқыр, Қалъалықыр, Базар қалъа ва ҳунармандчилик маркази Қумбызтепа пайдо бўлади.

Милоддан аввалги 1У асрнинг сунги шерагида саклар ва Хоразм уз мустанкиллигига эришади. Хоразм подшоҳи Фарасман Искандар Зулқарнайн билан дустлик ва ҳарбий иттифок тузади ва аҳолини грек-македон ҳужумидан ҳимоя қилади.

Милоддан аввалги 1У-П асрлардаги қатта дехқончилик оазислари Қойқырылган қалъа, Гауир-3, Айбугир қалъа ва бошқаларда олов храмларининг топилиши бу маканда подшоҳлик ва руҳанийлар меншиқ ерлари бўлганлигидан маълумот беради.

Милоддан аввалги 1У-П асрларда Амударё унғ томонида Ток қалъа, Султан Вайс тоғларида Гауир қалъа, Хужайли атрофида Гауир қалъа, Аял қалъа, чап тарафда Черменъб ёнида Гауир қалъа, Хива, Топырак қалъа, қатта Айбугир, Дэвқескен қалъалари қурилади. Бу даврдаги қалъаларнинг икки номлари бўлган: Қардар - Қардаранхас, Хива - Ардахива. Шунингдек, бу даврда Қят, қатта Гулдирсин, Шахсенем, Қоргасын қалъалар вужудга келади.

Милоддан аввалги 1У-П асрларда Хоразмда арамей алфавити асосида ёзув пайдо бўлади. Қойқырылган қалъа, Аяз қалъа-1, Бурлы қалъа. Топырак қалъа, Миздахкан, Ток қалъа, Гауир қалъа, қатта Айбугир ёдгорлиқларидан ёзма манбалар топилди.

Хоразм аҳолисининг маданияти антик даврдаги Сирдарё қуйидаги, Амударёнинг Сарикамиш дельтаси ва Устюрт текислигидаги қучманчи қавмлар тақдири ва маданияти билан қамбарчас алоқада ривожланган. Масалан, милоддан аввалги 1У-П асрлардаги сак қавмлари ёдгорлиқлари Баландыдан йирткич хайвоннинг тошдан ясалган мусини, Чирик Раватдан суякга қизилган нақшлар, Бабиш мулла маҳбарасидан безак тоқинчоқлар бунга мисол бўла олади.

Хоразм милоддан аввалги 1У-П асрларда Сарикамиш, Устюрт текислигидаги қучманчи қавмларни уз ҳимоясига олади.

Милоддан аввалги П асрда Орол бўйларида қучманчиларнинг давлат бирлашмаси Қангюй пайдо бўлади. Қангюй подшоҳлиги Сирдарёнинг урта ҳудудида пайдо бўлиб,

унинг маркази Тошкент оазисада булган. Кангюй давлатининг ривожланган милоддан аввалги 1 асрда 120 минг лашкари булган.

Орол буйи аҳолиси зардуштийлик динига ишонган, уларнинг кудаларининг бири оилани ва согликни химоялаган Фарн кудаси булган. Фарн кудаси кучкор куринишида булган. Кангюй устолари сополли идишларнинг туткаларин кучкор куринишида ясаган. Шунингдек, аҳоли табиат, тирикчилик кудаси булган Куяш ва сувга ҳам сизинган.

Милодий 1-1У асрларда Хоразм ва Орол буйи аҳолиси Кушан подшолиги таркибига кирмай, мустакил фаолият курсатган. Лекин, III асрда Хоразм ва Орол буйи юзаки Эронга қарам булган. Шунга қарамай, Хоразм бу даврда уз тангаларини чоп этган. Орол буйи аҳолиси Хиндиستان, Хитой, Эрон, Кавказ ва Кушан подшолиги билан Буюк ипак йули тармоклари бўйлаб савдо сотик қилган. Яксарт ва Устюрт текислигидаги кучманчи қавмлар кишлоқ хужалиги махсулотларига қарвочилик молларини олмаштирган.

Милодий 1У-У асрларда Жанубий Орол бўйларига Сирдарёдан етти асарликлар, хунлар келади. Каспий-Орол уртасида алан қавмлари яшаган. Оролнинг шимолий-шарқий қисми Аланья деб ном олган. Хитойликлар бу давлатни Яньцай деб атаган. Хунларнинг Хоразм ва Орол буйи ҳудудига юриши натижасида Қой қырылган қалъа, Ток қалъа вайрон бўлади. Қанха қалъа ёдгорлигидан одамнинг бош суяги топилган. У шаңгбар сифатида думалак бўлиб қисилиб қузилган. Олтой-Монғолия шулида ясаган хун-турк қавмлари аҳолиси дастури шундай булган.

У аср урталарида эфталитлар давлати вужудга келади. С.П.Толстовнинг фикри бўйича эфталитлар 1У-У асрларда Амударё ва Сирдарё қуйида яшаган сак-массагетлар авлодларининг хун-турклар билан қушилишидан келиб чиққан. Эфталитлар ва хионитлар Каспийнинг жанубий-шарқий томонида, Хоразмнинг шимолий туманларида яшаган. Қухна Уз, Қангха қалъа, Шоштепа ёдгорликлари бунга маълумот беради. Эфталитлар давлати 587 йили турк ҳоконлиги томонидан тор-мор қилинади. У1-УП асрларда Жанубий Орол буйи аҳолиси турқлаша бошлайди ва монғолоид расаси куринишлари вужудга келади.

УШ асрда араблар босқинчилиги натижасида Хоразм икки давлатчиликга бўлинади:

1. Пойтахти Қият қалъаси булган жанубий Хоразм, уни афригийлар сулоласи бошқаради;
2. Пойтахти Қухна Урганч булган шимолий Хоразм, уни араблар қуйган ҳокимлар бошқаради.

Жанубий Орол буйи аҳолиси узок вақт уз динларига сизинишни давом этган, масалан, оловга, улитлар рухига сизинган.

728 йили Кердер вилоятида арабларга қарши қузғолон бўлиб утади, уларни турк қавмлари қуллаб-қувватлайди.

У1-УП асрларда Сирдарёнинг дельтасидаги етиасар қавмлари “ботқоқликлар маданиятини” ёритган. Улар Олтиасар, Жанкент, Кескенқубин шаҳарларини қуради. Етиасарликларнинг иккинчи қисми хоразмликлар билан “Кердер маданиятини” пайдо этади. XI аср араб-форси манбаларида Кердер “Қурдер”, “Қардар” номи билан белгили булган. Кердер давлатининг пойтахти Кердер шаҳри булган. Ушбу вилоятнинг канали “Кердер” деб ном олган. Орол денгизи да “Кердер” деб ном олган.

Кердер давлатининг У1-УШ асрлардаги тарихи ҳақида Ток қалъа, Гауир қалъа (Хужайли), Қуйик қалъа, Қирқ йигит қалъа, Қирон тов, Хайвон қалъа, Бағдат қалъа ёдгорликлари маълумот беради. Орол денгизи шимолида Устюрт текислиги шарқий қисмида У1-УШ асрларда кердерликларнинг ёввойи хайвонларни овлаган уринлари топилди.

УШ аср охири - XI аср урталарида Кердерликлар Хоразмда афригийлар-сомонийлар сулоалари билан яхши муносабатда булган. Бу даврда Дарсан, Хайвон қалъа. Миздахкан, Вардарач (Қирон тов), Дори қалъа, Қокше қалъа ва бошқалар ривожланган.

Кердерликлар Амударё дельтасига, Шуртонбай буйларига дехкончилик килиб, бугдой, жугари, орпо, маш, тори эккан. Урик, шабдал, шийе, ковун, тарбуз, аскабак эккан. Узимгарчилик ривожланган. Абу Хамад ал-Гартани 1135-1136 йиллари Жанубий Орол калъаларида булганда “бу ёрда мазали ок ва кизил узимлар куп, уларни кишта осиб саклайди. Олма, олмурт, онар калъа бозорларининг куркини чикариб туради. Жанубий Орол буйи халклари уртасидан юртка тонилган отакли олимлар, шойирлар чиккан” деб ёзган. Кердерликлар йирик кора мол, куй, эчки, чучка, от, эшак, паранда боккан. Улар жейран, куян, тулки, порсик ва бошка ёввойи хайвонларга овчилик килган. Кердерликлар сезон, сила, сувен, шуртон, илака овлаган.

Кердер вилоятининг тангалари УП-УШ асрлардан белгили булган. УШ аср бошида мустакил Кердер вилояти хоками Хосраунинг тангалари чиккан. Танганинг унг томонида икки уркашли туя куринишида тож кигиб утирган хоким расми, иккинчи томонида шанички тамгаси чизилган. УШ аср урталаридаги мис тангаларда олдинги оягини кутариб турган от расми чизилган.

Кердер ахолиси хоразм ёки туркча эмас, балки эфталий диалектида гапирган.

Миздахкан оссуарийларида христианларнинг отанак (крест) тарзли белгилари Кердер вилоятида христианларнинг несториан сектаси урф-одатлари таркалганидан маълумот беради. Лекин зардуштийлик дини давлат дини булган.

XI асрда Сирдарё куйида сиёсий-харбий хукмдорлик кипчоклар кулига утади. XI аср урталарида Дашти Кипчок иттифоки ташкил топади, кипчоклар, печенег, карлук, огуз, кердерликлар ва хоразмликлар билан яхши муносабатда булган.

Мугуллар боскинчилиги даврида Кердер вилояти вайрон этилиб, Джучи улусига буйсинади.

5-мавзу. Жанубий Орол буйлари X-XIУ асрларда

режа

1. X-XI асрларда Огуз ябгуларининг давлати.
2. Жанубий Орол буйлари салжукийлар хукмронлиги даврида.
3. Жанубий Орол буйларини мугулларнинг босиб олиши.
4. Жанубий Орол Олтин Урда ва Амир Темур давлати даврида.

Адабиетлар

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йук. Тошкент, 1998.
2. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации, Москва, 1948.
3. Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов-ануштегинов. Москва, 1986.
4. Кдырнийазов М.-Ш. Алтын Орда дауириндеги туслик Арал бойы маданияты. Нокис, 1993.
5. Хоразм тарихи. Урганч, 1996. 1-жилд.
6. Камалов С., Кошанов А. Каракалпакстан тарийхи. Нокис, 1993.

Ғарбий турк хоқонлигининг таназзулидан кейин ташкил топган йирик этник уюшмалардан яна бири Ўғуз (араб-форс манбаларида гуз) этноси бўлган. Булар ҳақидаги аниқ маълумотлар даставвал IX-X асрларга оид араб-форс тилида ёзилган ва географик асарларда қайд қилинган. Шу асарларда булар Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимларида, Орол денгизига яқин чўлларда, ҳозирги Туркменистоннинг ғарбий минтақаларида яшаганлар. Истахрийнинг маълумотларига қараганда, унинг даврида (X аср) ўғузлар Каспий денгизининг шимоли-шарқий қисмидаги чўлларда ҳам яшаганлар. Ўғузлар билан қўшни халқлар қаторида Истахрий ғарбда - хазарлар, шарқда Волга бўйи булғорларни, шимоли-шарқда - кимакларни, шарқда қарлуқларни эслатиб ўтади. Ўғузларнинг шу ҳудудларда яшаганлиги Масъудий (X аср) ва бошқа муаллифларнинг асарларида ҳам қайд қилинган.

Манбаларда келтирилган маълумотлардан ўғузлар IX-X асрларда жуда катта кенгликда жойлашган бўлган деган тушунча ҳосил бўлган.

Ўғузларнинг асосий қисми IX-X асрларда Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимларида, Орол денгизининг жануби-шарқий ва шимолий-шарқидаги чўлларда жойлашган эди.

Араб-форс тарихий-географик асарларида ўғузлар ҳақида аниқ маълумотлар IX-X асрларга оид бўлса ҳамки, улар Сирдарё ва Орол денгизи яқинидаги чўлларда ўша асрларданок, яшаб келган бўлиши керак. Милодий VII асрнинг 40 йилларида Ғарбий турк хоқонларидан бири Ибн Шугун-хон Жунғорияда тобе этган қабилалар қаторида гусу (гусу) этнонимини ҳам тилга олади. Таниқли хитойшунос олим Ю. К. Зуев бу атамани (гусу)ни ўғуз (ғуз) этноси билан тенглаштиради.

Ал-Масъудий (X аср) Сирдарё бўйларида яшовчи ўғузларни (ғузларни) тилга олиб, улар учта: қуйи, юқори ва ўрта гуруҳлардан иборат бўлган. Бу гуруҳлар «туркларнинг энг жасурларидан» деб ёзган эди. Масъудий уч гуруҳли ўғузларни бошқа турк-лардан бўйларининг пастлиги, кўзларининг кичиклиги (қисиклиги) билан фарқ қилишини таъкидлаган.

Сирдарё ва Орол денгизи яқинидаги яйловларга келиб яшаётган ўғузлар, бу ерларда, улардан олдин яшаган бир неча қабилаларни тобе этиб, ўзларига қўшиб оладилар: печенег (бижанаг), қанғар (қанғли) ва абдал этнослари шулар жумласидандир. Ўғузлар таркибига, шу ҳудудларда қадимдан яшаган сак-массагетлар қабилаларининг турклашган авлодлари (масалан аслар) ҳам кирган бўлиши керак. Кимаклар таркибидаги байнадур қабиласининг катта бир гуруҳи ўғузларга келиб қўшилган. VIII-IX аср давомида Жунғория, Шарқий Туркистон ва Еттисувда яшовчи қабилалар (қай, сарик, баёт, мукри ва бошқалар) ёки уларнинг айрим гуруҳлари ҳам Сирдарё соҳилларига кўчиб келиб ўғузларга қўшилган. Шундай қилиб, ўғузлар VIII-IX асрлар давомида Сирдарё ва Орол денгизи яқинидаги ҳудудларда йирик қабила иттифоқини ташкил этадилар; IX аср

охирларида бу қабила иттифоқи асосида ўғуз давлати вужудга келади. Ўғуз ябғуларининг қароргоҳи Янгикент шаҳрида бўлган.

Махмуд Кашгарий “огузларнинг шаҳарлари жуда кўп, улар гарбдан шарқга бирининг кетидан чузилиб қурилган” деб ёзади.

Огузлар ҳокими Янгикентда яшаган. Бу шаҳар араб манбаларида Каръят-ал-Хадиса, форс манбаларида Дех-и-Нау, қадимги сармат-алан манбаларида Нау-керде номи билан белгили бўлган.

Ибн Фадлан Х асрда огузлар орасида унлаган минг от ва юзлаган минг қуй-эчки бор қучманчи чорва аристократлар (бойлар) Огуз давлатини бошқарганини ёзиб кетган. Енди бой чорвалар қадимги дастурлар бўйича Хоразм шаҳарларига босқинчи сифатида эмас, балки уз молларини олماштириш учун савдагар сифатида келади. Огузлар орасида аҳоли қучманчилар ва ятук (джатак) бўлиб бўлинган экан.

XI асрнинг 30-йиллари Огуз давлати қучманчи қабилалардан уз иттифокдошлари ҳисобидан қучаяди. Огузлар давлати бу даврда жанубий-шарқда Тараз ва Шош билан, Қувандарё ва Янгидарё билан, гарбда Челқар ва Иргиз дарёлари билан, шимолда Урал ва Устюрт текислиги билан чегара тузади.

Лекин, Огузлар давлати Хоразмнинг иқтисодий ривожланишига ҳафв тугдиради. Устюрт текислигида хоразмликларнинг мудофаа қургонлари пайдо бўлади. Бу башня тарзли қургонлар душманлар ҳақида маълумот берган экан. Бир биридан 20 км ораликда қурилган башня-қургонлардан берилган хабар Хоразм пойтахти Қўҳна Урганчга 30 даҳикада етиб келган.

Шу вақтда Хоразмда Африғийлар сулоласи Чоғон номли киши Хоразмшоҳ эди. Унинг укаси Хурзод Хоразм шаҳарларидан бирини ҳокими бўлган эди. У ўз атрофида ишонарли кишиларни тўплаб акаси Чоғонга қарши фитна уюштиради. Бу мушкул вазиятдан чиқиш учун (ўз қучига ишонмасдан) Чоғон араб Қутайбага яширин элчи юбориб, ундан тезда Хоразмга етиб келиб ёрдам беришини илтимос қилади. Қутайба Чоғоннинг илтимосига амал қилиб Чоғон билан қўшилиб, биргаликда 712 йили Хоразмга қўққисдан ҳужум қилади. Ғафлатда қолган Хурзод енгилади ва ўлдирилади. Унинг тарафдорлари ҳам (Чоғоннинг илтимоси билан) батамом қириб ташланади.

Берунийнинг ахборотидан маълум бўлишича, Қутайба ва унинг бошчилигидаги араб қўшинлари Хоразмга қириб, унинг маданиятига катта зиён етказдилар.

Улар шаҳарларни вайрон қилиб, ёзма манбаларга ўт қўядилар. Шаҳарга қирган аскарлар қадимги Хоразм ёзувларини билган донишмандларга нисбатан бераҳм бўладилар, уларни ўлдирадилар. Хоразм халқини қадимги маданиятини ва башарият тарихи ҳақида ҳикоя қилувчи ривоятларни қўққа совуришга ҳаракат қилдилар. Лекин Хоразм халқи араб истилосидек оғир шароитда ривоятларни оғзаки равишда бўлса ҳам сакдаб қолишга ҳаракат қилди. Уларни авлоддан-авлодга ўтказиб, асрлар оша ворислар хотирасига ҳавола этди. Араб истилочиларининг мудҳиш ҳаракатлари ҳақида Беруний шундай ёзади: «Қутайба Хоразм хатини яхши биладиган, уларнинг хабар ва ривоятларини ўрганган ва билимини бошқаларга ўргатадиган кишиларни ҳалок этиб, йўқ қилиб юборган эди. Шунинг учун у (хабар ва ривоятлар) ислом давридан кейин ҳақиқатни билиб бўлмайдиган даражада яширин қолди».

XI аср биринчи ярмида огузлар давлати Хоразм билан урушда мағлубиятга учраб, ижтимоий-сиёсий инкирозга тушади. Шундай оғир вазиятда Янгикент ҳокими Али узининг угли Дженд шаҳри ҳокими Шах Мелик билан тахт учун тўхнашади. Шах Мелик дадаси устидан ғалабага эришиб, Али тарафдорлари Хоразмга қочиб кетади. Лекин салжукийлар Шах Меликга зарба беради. 1040 йили салжукийлар газнавийлар давлати урнида узларининг империясини ташкил этади. 1041-1044 йиллари Шах Мелик Хоразмни босиб олиб, Огуз-Хоразм подшолигига ҳукмронлик қилади. Лекин, 1044 йили салжукийлар Хоразмни босиб олиб, Шах Мелик Эронга қочиб етади. 50 йил давомида Хоразм салжукийларга қарам бўлади. 1065 йили Фағфур. Джази ва Кафшат раҳбарлигида салжукийларга қарши қўзғолон қутарилади, лекин султон Алп Арслан уни бостиради.

1117-1127 йиллари Кутбеддин Мухаммад 1 ибн Ануштегин даврида Хоразм аста-секин кутарила бошлайди. Унинг угли Отсиз (1127-1156) даврида Хоразм салжукийлар билан коракитойликлар уртасида қолади. Отсиз иккита давлатга да бўйсиниш вадаларини бериб, аста-секин Хоразм худудини кенгайта бошлайди, Мангишлок, Дженд вилоятларини узига қушиб олади.

Алаэддин Текеш ибн Иль-Арслан (1172-1200) даврида Хоразм урта аср империясига айланди. Текешнинг угли Алаэддин Мухаммад II (1200-1220) отасининг ишини давом этади, Самарканд ва Отрарни босиб олади, Дашти Кипчокга юриш ташкил этади. Хоразм армиясининг асосий харбий кучлари ялланма кангли ва туркманлардан иборат эди. XII аср давомида хоразмшоҳлар ушбу қабилаларнинг кизларига уйланган экан. Хоразмшоҳнинг катта хотини қадимги турк номи билан “хатун” деб аталган. Хоразм учун Туркан хатун трагедик роль уйнаган.

Мўнғулларнинг босқини XIII асрнинг биринчи чорагида юз берган энг мудҳиш фожеа бўлган. Улар Марказий Осиёга, жумладан Мовароуннаҳрга, Хоразмга босиб кириб қишлоқ ва шаҳарларини харобага, экин ерларини эса яйловга айлантирдилар. Аҳолини талаб кириб, қўлларини банди қилиб Мўнғулистонга ҳайдаб кетадилар. Мовароуннаҳр ва унга туташ минтақаларнинг аҳолиси кескин қамайиб кетади.

Маълумки, XIII асрнинг 60-йилларига келиб Мўнғул империяси емирила бошлаши натижасида Чигатой давлати вужудга келган эди. Бу давлат Ила дарёсининг жануби-шарқий минтақаларидан то Амударёгача бўлган катта худудни ўз ичига олган бўлсада, Чигатой давлати барқарорлашган давлат эмас эди. Чигатой ворисларининг ҳокимият учун олиб борган мунтазам курашлари натижасида мазкур давлат XIV асрнинг 40-йилларига келиб икки - шарқий ва ғарбий қисмларга бўлиниб кетди. Бунда Сирдарё ҳар иккала давлат ўртасидаги чегара бўлиб қолди.

Шу даврдан бошлаб мамлакатнинг шарқий қисми «Мўнғулистон» ёки Жетс деб аталган. Бу худудда яшовчи мўнғул қабилалари XIII-XIV аср ўрталаригача тил жиҳатидан батамом туркийлашган эдилар. Туркийлашган мўнғул қавмлари тарихий манбаъларда «мўғул» деб номланган.

Мўнғуллар ҳукмронлиги даврида (XIII-XIV асрнинг биринчи ярми) Мовароуннаҳрга мўнғул ва турклашган мўнғул қабилаларининг кўчиб келиши жадаллашади. Шу асрларда олчин, дуғлат, мўнғул, сулдуз, ўирот, баҳрин, маркит, манғит, кўнғрот ва бошқа қавмларнинг айрим гуруҳлари кўчиб келган. Лекин улар сон жиҳатидан ерли аҳолига нисбатан унча кўп бўлмаган. Бу қабилалар кўчманчиликда кун кечирган. Маҳаллий аҳоли таъсирида уларнинг аксарий кўпчилиги шу асрларда ярим ўтrockдикка ўтиб, чорвачилик билан бир вақтда деҳқончилик ҳам қилганлар.

Икки дарё (Аму ва Сирдарё) оралиғидаги Хоразмда ва Тошкент воҳаси аҳолисининг асосини Амир Темур ва Темурийлар даврида ҳам туб ерли аҳоли ташкил қилган. Муқим яшовчи ўзбек аҳолиси кўп асрлар давомида туркий этносларнинг сўғд-тожик ва бошқа халқлар билан аралашиб, қоришиб бориши жараёнида шаклланган. Бу жараён XIV-XV асрларда ва ундан кейинги асрларда ҳам давом қилган.

Турғун яшовчи маҳаллий аҳолининг асосий қисмини ўзбек ва тожиклар ташкил қилган. Булар олдинги асрлардагидек бу асрларда ҳам деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотик билан, қисман чорвачилик билан ҳам шуғулланганлар. Фарғона, Тошкент ва Хоразм воҳаси аҳолисининг катта қисми ўзларини сарт деб атаганлар. Сўзсиз сарт атамаси этник ном эмас, бу атама муқим яшовчи аҳолининг йиғинди номи бўлган.

Турғун аҳолининг айрим гуруҳлари турк этник номи билан маълум эди. Турк ҳоқонлиги инқирозга учрагач турк элати тарқалиб кетган. Мазкур элатнинг озрок қисмитина турк этник номини сақлаб қолган. XIV-XV аср ва кейинги асрларда турк этник номи билан аталиб келган гуруҳлар илк ўрта асрларда парчаланиб кетган турк элатининг кейинги авлодлари эдилар. Булар асосан Фарғонада Зарафшоннинг тоғ олди минтақаларида, ҳозирги Ўзбекистон ва Тожикистоннинг жанубий туманларида яшаганлар. Туркларнинг кўпчилиги асрлар давомида маҳаллий ўзбек аҳолиси билан

аралашиб, қоришиб кетган. Лекин уларнинг айрим гуруҳлари яқин вақтларгача ўзларини турк этник ном билан атаб келганлар. Бу турклар ярим ўтроқликда яшаб анъанавий чорвачилик билан бир вақтда деҳқончилик билан ҳам шуғулланган.

Адабий тилнинг олдинги асрларга нисбатан ривожланган тури шаклланади. Бу адабий тил, тилшуносликка оид адабиётларда «туркий» ёки «чиғатой» тили деб номланган.

Ўзбек адабий ва жонли тили тожик тили билан яқин алоқалар натижасида ривожланган. Икки дарё (Аму ва Сирдарё) оралиғида яшовчи аҳолининг (хусусан Бухоро воҳасида Самарқанд ва унинг атрофлари, Фарғона воҳасининг бир қанча қишлоқларида) туркий тилда сўзлашувчи аҳолининг маълум қисми тожик тилида ҳам эркин сўзлаша билганлар. Ўқимишли ўзбеклар тожик тилида ҳам ёзганлар, адабий ва тарихий асарлар яратганлар. Алишер Навоий айтганидек туркийларнинг барчаси - ёшлар, қарилар, хизматчилар ва беклар сарт тилини тушунганлар; улар бу тилни шу даражада билардиларки, қийналиб қолганларида гапларини тушунтириб бера олардилар. Уларнинг айримлари эса бу тилда усталик билан гаплашардилар. Турк шоирлари бу тилда нозик шеърлар ёзардилар ва нутқ сўзлардилар. Маҳаллий аҳолидан ташқари Мовароуннаҳр ва унга туташ минтақаларда олдинги (VIII-XIII) асрлар давомида келиб ўрнашган туркий этник гуруҳлар (яз, уз, аргу (арғун), тухси, яғмо, дулу (дуғлат), қарлук, чигил, халач, туркеш, қанғли, қипчоқ, ўғуз ва бошқалар) ҳам яшаганлиги ҳақида олдинги бобларда гапирилган эди. Мовароуннаҳрга булардан олдинроқ келиб яшаган айрим қавмлар (масалан, аз, ул, тухси) маҳаллий аҳолига аралашиб, ўз этник номларини унутиб юборган эдилар. Аммо буларнинг Даштиқипчоқда, Еттисувда яшовчи гуруҳлари эса XIV-XV ва кейинги асрларда ҳам яшаб бу ҳудудларда юз берган сиёсий воқеаларда фаол қатнашиб келган.

Шу асрларда Мовароуннаҳрда яшовчи салмоқди этник гуруҳлар қарлук, чигил, халачи, аргин, қипчоқ, ўғуз қавмлари эдилар. Буларнинг ҳам кўпчилик қисми XIV-XV асрлар давомида турғунлашиб, маҳаллий аҳолига аралашиб кетган эди. Уларнинг фақат унча катта бўлмаган гуруҳлари ярим ўтроқликда яшаб деҳқончилик билан бир вақтда анъанавий машғулоти - чорвачилик билан шуғулланиб келганлар.

Қанғлилар - қадимги қанғар элатининг кейинги авлодлари. Чингизхон босқинигача буларнинг айрим гуруҳлари Хоразмда, Самарқанд шаҳрида ва унинг атрофларида яшар эдилар. Буларнинг асосий қисми Даштиқипчоқда, Балхаш кўли атрофида, Ила дарё соҳилларида кўчиб юрганлар. Амир Темур ҳукмронлик қилган йиллари қанғлиларнинг унча катта бўлмаган гуруҳлари Даштиқипчоқдан Зарафшон, Тошкент воҳасига кўчиб келиб ўрнашган. XIV-XV асрларда эса улар ўтроқдашиб маҳаллий аҳолига аралашиб кетган.

Қарлуқлар XIV-XV асрларда икки этник қатламдан иборат эдилар. Биринчи қатлам Фарғонада, Тошкент воҳасида, Тохаристонда милодий VI асрдан буён яшаб келган қавмлар бўлган. Булар асрлар давомида маҳаллий аҳолига аралашиб, асосан деҳқончилик, хунармандчилик билан шуғулланиб келганлар. Лекин булар ўз этник номларини унутмай (қарлуқ номини) сақлаб келган эдилар.

Иккинчи қатлам мўнғуллар ҳукмронлиги даврида (XIII-XIV асрнинг 60-йиллари) ташкил топган. Шу асрларда қарлуқларнинг айрим гуруҳлари Ила дарё соҳилларидан ва Еттисувдан кўчиб Тошкент ва Зарафшон воҳаларига, Ўзбекистон ва Тожикистоннинг жанубий вилоятларига келиб ўрнашиб, бу ерларда олдиндан яшаган қарлуқлар билан қўшилган эдилар. Қарлуқларнинг бир гуруҳи XV асрларда Фарғона водийсида яшаган. Қарлуқларнинг маълум қисми шу асрда Даштиқипчоқда кўчиб юрган. Бу қарлуқлар Шайбонийхоннинг бобоси - Абулхайрхоннинг Иртиш бўйларидаги Тура (Тори) шаҳрини эгаллашда кўмаклашганлар. Ана шу қарлуқлар Шайбонийхоннинг Мовароуннаҳрни эгаллаш учун олиб борган ҳарбий юришларида ҳам фаол қатнашган.

Қарлуқларга қардош халач ва чигил этник гуруҳлари ҳам XIV-XV асрларда Зарафшон воҳасида ва Тохаристонда яшар эдилар. Булар ўз вақтида Мовароуннаҳрнинг

сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнаганлар. Аммо кейинги асрда (XIII аср) мўнғуллар қирғинига учраб, кескин камайиб кетган. Уларнинг омон қолганлари ўтроқлашиб, маҳаллий аҳолига аралашиб кетган. Халач ва чигилларнинг маълум қисми ўз этник номларини бизгача сакдаб келган.

XIV-XV асрларда Мовароуннаҳр ва унга туташ минтақаларда яшовчи салмоқли этнослардан бири аргинлар бўлган. Буларнинг аجدодлари VIII-XII асрлар давомида кўчиб келиб Тошкент воҳасида, Фарғона водийсида (Ўзган атрофларида), Зарафшон воҳасида ва ҳозирги Сурхондарё вилоятининг айрим туманларида яшаганлар. Аргинларнинг баъзи гуруҳлари ўғузлар таркибида бўлиб XI асрларда Хуросон ҳудудига бориб ўрнашганлар. Бу асрларда келган аргинларнинг анчаси ўтроқлашиб кетган эди. Шунга қарамасдан буларнинг салмоқли қисми XIV-XV асрларда Мовароуннаҳрда яшаган. Булар асосан Фарғона водийсида, Сурхон-Шеробод водийсида ва Афғонистонда ўрнашган эдилар.

Аргинлар Амир Темурни тан олган қирқта ўзбек қавмларидан бири бўлган. Аргинларнинг уруғ ва қавм бошлиқлари Темур ва Темурийларнинг энг ишончли кишиларидан эдилар. Жаҳонгир даврида булар жуда катта имтиёзли ер эгалари - Тархонлар ҳисобланганлар. Булардан чиққан амирлар айрим вилоятларда ҳокимлик қилганлар. Масалан, Султон Хасайн Қорақўл туманининг ҳокими, Маҳмуд Муқим - Қобул ҳокими ва бошқалар. Аргинларнинг юқори табақадаги кишилари Темурийлар хонадони билан қариндошлик муносабатида ҳам бўлиб келганлар.

Маълумки турк хоқонлиги инқирозга учрагандан кейин дулуларнинг айрим гуруҳлари ўз юртларини ташлаб бошқа юртларга бориб яшайдилар. Лекин уларнинг маълум қисми аجدодлари яшаган ҳудудларда (Ила воҳасида, Еттисувда) қолиб кейинчалик дуғлат номи билан тарихий манбаларда қайд этилган бўлиши керак. Тарихдан маълумки Чингизхон ўлимидан олдин, ҳукмронлик қилган мамлакатларни ўғилларига бўлиб берган. Бунда Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойга Ила воҳаси, Еттисув, Шарқий Туркистон, Туркистон (Туркистон шаҳри ҳақида гап кетаяпти шекилли) ва Мовароуннаҳр теккан эди. Кўриниб турибдики, дуғлат (дулулар) яшаган ерлар ҳам Чигатой улуси таркибида бўлган.

Чигатойга теккан ерлар қаторида Манглай Суба (қуёш томонга қараган ер), мулки ҳам бўлган.

Мазкур мулк Шош, Чалиш, Иссиққўл ва Сариғуйғурлари ҳудудлари билан чегарадош эди. Қашғар ва Хутон ҳам Манглай Суб таркибига кирган. Шундай катта ҳудудни қамраб олган мулкни бошқаришни Чигатой дуғлатларга топширган.

Бу мулкнинг биринчи ҳукмрони Амир Бойдаган бўлган. Ундан кейин бу мулк унинг ворисларига мерос бўлиб, наслдан-наслга, асрдан-асрга ўтиб XVI аср ўрталаригача етиб келган. Таъкидлаб ўтиш жоизки Амир Бойдагanning кейинги ворислари даврида мулкнинг чегараси қисқариб фақат Қашғар билан чегараланиб қолган.

Дуғлатларнинг айрим гуруҳлари XIV-XV асрларда Мовароуннаҳрга келиб ўрнашган. Булар Фарғонада, Самарканд, Қоратегин, Ҳисор ва бошқа вилоятларда тарқок ҳолда яшаганликлари Бобурнинг «Бобурнома» асарида эслатилган. Ҳисорда яшовчи дуғлат султонлари Бобурга беғараз хизмат қилганлар.

Мовароуннаҳрда яшовчи этник гуруҳлардан бири ўғуз-салжуклар эдилар. Булар асосан Нурота тоғ этакларида, унга туташ чўлларда яшаганлар. Ўғуз салжук гуруҳлари бу ҳудудларга VIII-X асрлар давомида келиб ўрнашган.

XI аср бошларида ўғуз-салжукларнинг катта гуруҳи Хуросонга ва Балх ҳудудига бориб шайдилар кейинчалик ўғуз-салжуклар ғарбга силжиб Олд Осиёдаги қатор мамлакатларини тобе этадилар (Бу ҳақда юқорида гапирилган эди). XIV-XV асрлар давомида Даштиқипчоқдан ва бошқа ҳудудлардан Мовароуннаҳрга яна бир-қанча ўғуз, салжук-туркман гуруҳлари кўчиб келади. Айни шу асрларда оқ-кўйли, қора-кўйли, ё бу ва бошқа туркман қавмлари келган эдилар. Туркманларнинг қора-кўйли қавмидан бир гуруҳи (4-5 минг киши) Ҳисор воҳасига бориб ўрнашганлар. Бу гуруҳ Бобур Мирзонинг ёзишича Озарбайжон ва Эрон заминидан кўчиб келган.

Асрлар давомида ўзбеклар билан ёнма-ён яшаб келган ўғузлар ва салжук-туркманларининг бир қисми бу даврда ўтроқлашган. Уларнинг маълум қисми ярим кўчманчиликда кун кечириб, чорвачилик билан бир вақтда деҳқончилик билан шуғулланганлар. Улар ўз навбатида ўзбек этник гуруҳларига аралашиб ҳам кетган эдилар. Шунинг учун ҳам бўлса керак кейинги авлодлари ўзларини ўзбек туркманлари ёки «Нурота туркманлари» деб атаганлар.

Андижон вилоятининг жанубида, тоғли ҳудудларда чигроғ (чиғрак) деб аталган этник гуруҳ яшаган. Улар ҳақида Бобур Мирзо шундай ёзган эди: «Андижон вилоятининг саҳронишинларидан бир чағрак элдир, қалин элдур. Беш-олти минг уйлук эл бордур. Фарғона билан Қашғар орасидаги тоғда бўлурлар. Отлари кўп ва қўйлари қалиндур». Чағракларнинг баъзи гуруҳлари қипчоқлар билан бирга XI асрнинг биринчи яримларидаёқ Хоразм ўлкасининг сиёсий ҳаётида фаол қатнашганлар. Тахмин қилинишича, чағраклар қипчоқ қабиаларидан бири бўлиб, XI-XII асрларда Фарғона водийсининг тоғли ҳудудларига келиб ўрнашиб қолган.

Бобур Андижоннинг жанубидаги тоғли ҳудудларда, чағраклардан ташқари яна ашпор ва турклар чорвадор қабиаларни тилга олади. Бу қавмлар Бобур кўшинларини от ва чорва моллари билан таъминлаб турганлар.

Баъзан Бобур уларнинг ўзаро рақобатлари натижасида олиб борган курашларидан ҳам фойдаланган.

Чингизхон бошлиқ мўнғуллар Мовароуннаҳрга бостириб келмасдан олдин, бу ҳудудда қоракидан (қора-хитой) қабила иттифоқига мансуб айрим этник гуруҳлар яшаган. Қоракидан (қорахитой)лар бир неча асрлар давомида маҳаллий халқлар билан ёнма-ён яшаб, улар билан аралашиб ўз тилларини батамом унутиб, туркийлашиб қолган эдилар. Қоракиданларнинг Мовароуннаҳрга кўчиб келган гуруҳлари асосан Зарафшон воҳасида, унга туташ даштқўлларда, қисман Фарғона водийсида яшаб чорвачилик, қисман деҳқончилик билан ҳам шуғулланганлар. Қоракиданларнинг асосий қисми XIV-XV асрларда Еттисувда ва Даштиқипчоқда яшаб, чорвачилик билан шуғулланар эдилар.

Мовароуннаҳрнинг ярим ўтроқ аҳолиси мамлакатни идора қилишда ҳамда ҳарбий юришларда Амир Темур ва унинг ворисларига таянч бўлган. Темур тузукларида қайд этилишича, Амир Темурнинг қарамоғида қирқ аймақ бўлиб, булардан ўн иккитаси, чунончи: барлос, тархон, аргун, жалойир, тулқичи, дулдай, мўнғул, сулдус, тугой, қипчоқ, орлот тоторлардан хон навкарлари ташкил қилган ва булар Соҳибқироннинг энг ишончли ҳарбий (гвардиячи) қисмлари ҳисобланган. Қавмларнинг ҳар бири алоҳида ҳудудларга эгалик қилганлар.

Бу даврда армияни жанговар отлар билан таъминлаш зарур бўлган. Зотли отларни фақат чорва билан шуғулланиб келган қавмлар берар эди. Армиянинг асосий қисми ҳам шу қавмлардан тузилган. Қўшинларни озиқ-овқат билан, яроқ-аслаҳалар, чодирлар ва бир қанча бошқа буюмлар билан таъминлашда ҳам қавмларнинг ҳиссаси катта бўлган.

Юқорида эслатилган энг эътиборли 12 та этник гуруҳнинг ичидан Амир Темур истеъдодли кишиларни танлаб, уларни юқори лавозимларга (мингбоши, амирлик ва бошқа) тайинлаган. Йирик ҳарбий саркардалар кўпинча барлослардан тайинланган. Соҳибқирон жалойир, аргун, қипчоқ ва бошқа қавмларга ҳам ишонч ҳосил қилиб, уларнинг ичидан салоҳиятли кишиларни танлаб, юқори лавозимларга тайинлаган.

Мовароуннаҳрда яшовчи юқорида номлари қайд қилинган қабиалар Амир Темур ҳукмронлигида жуда катта имтиёзларга эга бўлганлар ва натижада улар ўзларини ҳаддан ташқари эркин тутган. Самарқандда Амир Темур саройида XV аср бошида бўлган Испан элчиси Рюи Гонзалес де Клавихо қавмлар ҳақида гап кетганда, булар «ҳарбий хизматга чақирилганда, жанглarda қатнашишларини пеш қилиб «подшога» солиқ ҳам тўламаганлар» деб ёзган эди.

XIV-XV асрларда Мовароуннаҳрда илк ўрта асрларда ва ундан кейинги асрларда келиб жойлашиб қолган араблар ҳам яшар эдилар. Сон жихатидан улар кўп бўлмаганлар. Араблар асосан Бухоро воҳасида, Бухоро шаҳрида, Самарқанд ва Каттакўрғон

атрофларида, ҳозирги Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида тарқоқ ҳолда яшаган. Араблар ярим ўтроқликда кун кечириб чорвачилик билан бир вақтда деҳқончилик билан ҳам шуғулланганлар. Улар асосан зотли қорақўл қўйларни сақлар эдилар.

Бу даврда Амир Темур истило этган мамлакатларидан асосан Олд Осиё мамлакатларидан бир гуруҳ аҳолини Мовароуннаҳрга кўчириб келган. Кўчириб келинганлар қаторида Клавихо арабларни, туркларни, арманларни тилга олади. Кўчириб келтирилганларнинг асосий қисмини хунарманд-ноиблар, олим-фузалолар ва бошқалар ташкил қилган. Масалан, Дамашқдан соҳибқирон ҳар хил ипакли матоларни тўқийдиган усталарни ва шуларга ўхшаш тоифадаги хунармандларни кўчириб келган эди. XV асрда яшаб ўтган тарихчи Фосих Хавофийнинг қайд қилишича, Хоразмдаги қурувчилар ва хунарманд усталар қаторида юрт оқсоқоллари ва бу юртнинг номдор кишилари ҳам кўчирилган. Шаҳрисабзда қад кўтарган Оқ сарой Хоразмдан кўчириб келинган усталар қўли билан қурилган.

Кўчириб келтирилганлар асосан Самарқанд атрофларида, ҳамда Зарафшон воҳасининг бир қанча туманларига жойлаштирилган. Буларнинг кўпчилиги Мовароуннаҳрда абадий қолиб, кейинчалик маҳаллий аҳоли билан аралашиб кетган. Кўчириб келтирилганларнинг айримлари (масалан эронийлар) гуруҳларга бўлиниб яшаб, ўз элат номларини кейинги асрларда ҳам сақлаб қолганлар. Буларнинг айримлари ўз юртларига қайтиб кетган бўлишлари ҳам мумкин.

Амир Темур ўз юртида (Мовароуннаҳрда) яшовчи турли қавмлар ва элатларни аҳил яшаши учун барча чора-тадбирларни кўрган. У қавмлар ва элатлараро низоларга йўл қўймаган. Кимки садоқат билан сидқидилдан давлатга, ҳукмронга хизмат қилса соҳибқироннинг назар-эътиборидан четда қолмасди. Сотқинларни, ўғри ва бекорчи дайдиларни қаттиқ таъкиб остига олиб, уларни, қайси табақадан бўлишидан қатъий назар, жазога тортган.

Юқорида айтганимиздан хулоса қилиб айтиш мумкинки, Темур ва темурийлар даврида Мовароуннаҳрда ўзбекларнинг асосини муқим яшовчи туркий тилли аҳоли ташкил қилган.

Ўзбек халқининг таркибига мўнғул тилли аҳолининг ҳам туркийлашган гуруҳлари кирган. Маълумки мўнғулларнинг асосий қисми шу асрларда Мўнғулистонда яшар эдилар.

Чингизхон босқинларидан кейин уларнинг айрим гуруҳлари Чиғатой улусининг шарқий минтақатарига (Етгисувда, Шарқий Туркистонга) келиб жойлашган эдилар. Булар маҳаллий аҳоли таъсирида тил жиҳатидан туркийлашиб, юқорида айтганимиздек, мўғул номини олган. Темур тузугида эслатилган мўғул этник гуруҳи шу келгиндилардан бўлган.

Мўғул гуруҳлари анъанавий чорвачиликни давом эттирганлар. Аммо қадимдан деҳқончилик билан шуғулланиб келган аҳолининг таъсирида мўғул гуруҳларининг маданиятида, турмуш тарзида, тилида ва руҳиятида кескин ўзгаришлар юз беради. XIV-XV асрларга келиб улар Мовароуннаҳрнинг барча туркий аҳолиси қатори, ўзларини турк ёки турк-чиғатой деб номлаши уларнинг ҳаётида кескин ўзгаришлар юз берганлигидан далолат беради.

6-мавзу
КОРАКАЛПОКЛАРНИНГ
ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ВА СИЁСИЙ АХВОЛИ
(ХУ1- ХУШ аср биринчи ярми)

режа

1. Қорақалпоқларнинг ХУ-ХУШ асрлардаги ясаган ҳудудлари.
2. Қорақалпоқларнинг ХУ1-ХУШ асрлардаги давлатчилиги.
3. Қорақалпоқларнинг қушни халқлар билан алоқалари.
4. Маданияти, дастурлари.

Адабиётлар

1. Қаримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йук. Тошкент, 1998.
2. Жийен жырау. Поскан ел. Ноқис, 1997.
3. Қырк-қыз. Ноқис, 1997.
4. Мамбетов К. Қарақалпақлар тарийхы. Ноқис, 1993.
5. Юсупов О. Жанибек батыр, Маман батыр, Мурад шайық. Ноқис, 1993.
6. Камалов С., Қощанов А. Қарақалпақстан тарийхы. Ноқис, 1993.

1340-йили Хоразмга келган араб саёхи Ибн Батута, Хоразмнинг жанубий томони шулистанга айланганлигини, Бухоро ва Урганч оролигида Қят қаласидан бошқа элатни қурмаганлигини езган.

Икки-уч аср давомида Амударья қуйида халқ оз булган. Археологлар Х1У-ХУ1 асрларга тегишли едгорликларни топа олмади. ХШ-Х1У асрларда қорақалпоқларнинг қатта булими Орол денгизининг жанубий томонига қучиб кетган. Бошқа булими Қашқадарья ва Сурхандарья томонга қучиб утган. Учинчи булими Хоразмнинг шимолий булимига Устюрт, Сарқамыш, Узбой буйларига қучиб кетган. Яна бир булими Волга буйларига кетган. Х1У асрда Олтин Урда хони Узбекхон даврида қорақалпоқлар сиёсий воқеаларда қатта урин эгаллаган. Бердақ шойир “Шежире” асарида

“Сахра халқы қошип, гезбек,
Қэнтли жерден Уатан тузмек.
Қалпақтын углыдур Озбек,
Озбек йёккё болган екен” деп езган.

Бу маълумотдан Озбек хоннинг онаси қорақалпоқ булган деген хулоса чиқади.

1468-йилдан кейин Озбек хонлиги инқирозга учради. Қозок хонлиги вужудга келди. ХУ аср оқирида озбек хонлигидан қорақалпоқлар билан мангитлар булинип чиқади. Бердақ “Шежиреде” ойтиб утади:

“Муйтен, қонырат, қытай, қыпшақ,
Қенегес, манғыт, жуп теке так,
Бари алты урыу - қарақалпақ,
Озбектен айрылган екен”.

Дерлик юз йил қорақалпоқлар Ногай хонлиги тарқибда булиб, уларни Едиге, Орысбий, Орманбет бий қабі юртбосшилар босқарган.

ХУ1 аср иккинчи ярмида Ногай хонлиги қатта инқирозга учрайди. 1556-йили Россия Астрахан хонлигини босиб олади. Едил ва Жайық буйларидаги қорақалпоқлар 1578-йиллари Сирдарё қуйига қучиб келади. Х1У-ХУП асрларда Амударё ва Сирдарё қуйи ҳудудларин ота-боболаримиз “Туркистон” деб отаган.

Бердақ “Шежире” асарида:
Қарақалпақ хэм халық инсан,
Хэр нешиқ дини мусылман,
Ата журтыдур Туркистан,
Туркистанга барган екен деб езади.

Қорақалпоқлар ХУ1 аср иккинчи ярмидан буён қозокларнинг Қичик юз, Урта юз хонларина сиёсий томондан богинган. Лекин улар уз давлатчилигина эга булган. Масалан,

1694-йили Тауке хоннинг угли Табурчак султон коракалпокларнинг хони булган. Тауке хон даврида коракалпокларнинг кыпшак майлы болта уругидан Сасык бий 18 йил давомида хон кенгашин бошкарган, 1680-1684 йиллари коракалпок, узбек, кыргыз, туркман халклари учун “Жети жаргы” (Ота конуни) нинг бош муаллифи булган.

1709 йили Табурчак султоннинг угли Гайып султон коракалпокларга хон булган. 1720 йиллари Ишмухаммед хон сайланган. Коракалпокларнинг пойтахти Сирдарё буйидаги Жанкент каласи булган. 1721 йили Ишмухаммед Россияга минг туядан иборат караван ташкил этиб, Петр 1 га дипломатик алока урнатиш таклифини айтади.

Лекин, 1723 йили жунгар хонлиги Козок хонлигига босиб кириб, коракалпоклар “юкорги” ва “куйи” коракалпоклар булиб иккига булинади. “Юкорги” коракалпоклар жунгарларга богинади, “куйи” коракалпоклар козокларнинг кичик юзи кул остида колади. Бу воқеа тарихда “актабан шубырынды” номи билан белгили.

Бу даврда коракалпоклар хони Гайып султон Россия пукаралигига утмакчи булади. Натижада 1730-йили Россия император хоними Анна Петровна козоклар ва коракалпокларни уз таркибига олади. Лекин коракалпоклар козок хони Абулхайыр хон кул остида кола беради.

1743-йили августида коракалпокларнинг елчилари Маман батыр Оразак угли, Абдулла Мурат шейх угли, Полат есаул, Сагындык бий, Бабаназар батыр, Маман шейх ва Айдар бий таркибида Россиянинг янги император хоними Елизавета Петровна хузурида булиб, тиккелей Россия пукаралигига утишни сурайди. Уларга пукаралик хакида грамота берилади.

Лекин, 1743 йили киш ойида Абулхайыр хон коракалпок элига босиб киради, элчиларни туткин килади, грамотани тортиб олади. 1746-1747 йиллари Урта юз хони Абылай султон хам коракалпокларга босиб кириб, вайрона килади.

Энди коракалпоклар Жанадарё буйига кучиб кетади.

Уш жуз кырык жыл Туркистанды жайлады,

Не батырлар халыкты шыгып коргады,

Акырында ол да жайлау болмады,

Хорезмге кошер болды каракалпак.

Сарыкамыш, Узбой ва Устюрт томондаги коракалпоклар ХУП асрда аввали яшаган худудларига кучиб келиб, Хива хонлиги шимолида оролли узбеклар билан Орол давлатчилигини ташкил этган эди. С.П.Толстов Хоразмнинг шимолий узбеклари билан коракалпокларнинг генетик алокалари бор эканлигини тасдиклади ва бу алока сак-массагет кавмлари давридан айникса огуз-печенег иттифоки давридан сакланганлигини езиб кетди. Т.А.Жданко ва К.Л.Задыхиналар этнографик экспедиция вактида оролли узбеклар билан коракалпоклардаги уруг-кавмлар кунград, муйтен, жаунгыр, кытай, кыпшак, кенегес, мангыт, жалаир номлари бирдай эканлигини тасдиклади. Оролли узбеклар Амударё куйига 1505 йили Шейбани хон боскинидан кейин келган. Халк афсоналарида “Оролли узбеклар Туркистондан коракалпоклардан юж йил аввал келган дейилади. Хоким ота, Вазир, Урганч худудлари узлаштирила бошлаган. Бу даврда Хоразм Амударё куйи билан куплаган куллар оркали ажралиб турган. Узбеклар оролларда ясаган, шунинг учун уларни ороллилар деп атаган. Оролли узбеклар Кунград, Хужайли, Кипчак, Куня-Урганч, Мангыт томонларда яшаган.

Ороллилар давлатининг пойтахти Кунград каласи булди. Кейин Шахтемир каласига кучиб утдилар. Оролли узбеклар ва коракалпоклар XIX аср бошларига кадар узларини узлари бошкариб, Хива хонларидан мустакил яшади.

Жанадарё буйидаги коракалпоклар ерларни узлаштириб, дехкончиликни ривожлантиради, сугориш иншоотларини куради, савдо сотик ишларини олиб боради. 1747-1810 йиллари Жанадарёли коракалпоклар Орол давлати таркибида булди. Коракалпокларнинг Шахтемир хон бошкарган даврида Маман бий, Орынбай бий, Есенгелди бий, Айдос бий каби давлат арбоблари булган.

Маман бий Орынбай бийге козоклар билан урушманг деган .

Орынбайы курысын,
Кунде салар урысын,
Маман пакыр не кылсын,
Айтып атыр дурысын.

Шимолий Хоразмда асосий дехкончилик туманлари Кунядарё (Вадак) ва Кукузьяк (Багдад) зонасида вужудга келган. Араб Мухаммед хон (1602-1623 йиллари хукмдорлик килган даврда) Ток кургани юкорисида канал каздирган. Ушбу канал Хужайлидан куйида Амударёдан сув олган, Куня Ургенч ва Миздахкан оркали Утюртка карай йул олган.

ХУП аср 40 йилларида Абулгази хон Хорезм узбекларин турт булимга булган: 1) уйгур ва найманлар, 2) кунград ва кыятлар, 3) нукуз ва мангытлар, 4) канглы ва кыпчаклар. Каналлар буйи ерлар ушбу турт булим ахолиси оросида кесиб берилган. ХУП асрда шимолий ва жанубий узбеклар худулари чегараси Гурлен томонда утган. Жанубий узбеклар утрокчи ахоли оросига келиб, уругларини умутган, шимолий узбеклар хозиргача ёдномасида билади. Гурлен Туркистондан келган ахоли томонидан курилган, енида Турт-Токсан-яб канали казилган.

Гурлен каласи шимолидан Амударё буйида узбекларнинг ктай ва кыпчак кавмлари урналашган. Уларни “поскончи” деб атаган. Кыпчак-канжигалилар Калле-узьяк арнаси буйида, Кыпчак шункарлылар Газачаджайган арнаси, кыпчак туяклылар Тагараслан яб буйида урналашган.

Кук-узьяк арнаси юкорисида ходжаэли кавмлари урналашган. Ходжаэли кургани тез орода иктисодий ахамиятга эга булиб, Хоразмнинг катта диний марказига ойланган. А.Л.Кун Хива хонлигида булганида Хужайли каласи хакида куйидаги афсонани езиб олган. Туркистондан келган Аламин ходжа ишан Хужайлига асос солган. Унинг узбек мюридлари куп булган. Иккинчи авлод даврида бу макон Ходжа эли деб ном олган. Ясави суфилярига тегишли ходжалар Хужайли каласига асос солган.

Узбекларнинг катта кавмлар бирлашмасы кунградлилар Амударёнинг шимолий ва шимолий-шакрий худуларини эгаллаган. Коракалпоklar билан кунградли узбеклар бир вақтлари “кокпар” уйинида мусобока утқарган. Коракалпоklar енгиб чиккан. Узбеклар укпалаб, Кукузьяк буйидан Кунград томон кучиб кетган. ХУП-ХУШ асрларда кунградли узбеклардан Умбаи, Назар ходжа, Ишмухамедбий каби давлат арбоблари Хива саройида вазир даражасига кутарилган. ХУП-ХУШ асрларда хозирги Кунград хуудлярига урналашган. Кунград каласи Амударё буйида Россияга борадиган Караумбет йулида курилиб, ахамиятли савдо маркази булган.

ХУП аср 80 йиллари мангыт узбеклар хозирги Мангыт хуудида урналашган. Мангытли Адина-Мухамед бий Хива хонидан аталык номини олган ва канал каздирган, курган курган.

Иккинчи савдо маркази Шахтемир каласи Кегейли канали хозирги Чимбой каласи урнида булган. Шахтемир оркали Хорезм сырдарёли коракалпоklar ва Кичик юз козоклари билан савдо алокаларини урнатган.

1728 йили Шахтемир ва Ширали бий улдирилганнан сунг оролли узбеклар ва коракалпоklar Хива хони Элбарсхоннинг хукмдорлигини тан олган.

Я.Гулямов коракалпоklar, козоклар ва туркманларнинг кузги экин жараёни хакида куйидаги афсонани езиб олган. Каналлар ез ойлари зураат олиб булинган вақтда очилади экан. Сентябрь ойида каналлар епилади ва бозорларда (глашатай) “Кулнинг сувин богладилар” деб ойдадилар. Одамлар донни ылайга ташлайдилар. Ез кунлари зураатни йыгышка келедилар. Отиз бошлярида карауал минаралар курилар эди.

7-мавзу
КОРАКАЛПОКЛАР
ХУШ АСР ИККИНЧИ ЯРМИ - XIX АСР БИРИНЧИ ЯРМИДА

режа

1. ХУШ асрда қорақалпоқлар ва Хива хонлиги алоқалари
 2. Хива хонлигининг қорақалпоқларни босиб олиши
 3. 1827, 1855-56, 1958-59 йиллардаги қорақалпоқлар қузғолонлари
- адабиётлар

1. Андрианов Б.В. Этническая территория каракалпаков в северном Хорезме (ХУШ-XIX вв.) // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т.3. Москва, 1958. С.7-132.
2. Камалов С.К. Каракалпаки в ХУШ-XIX веках. Ташкент, 1968.
3. Камалов С.К. XIX асирде каракалпақлардын мамлекетшилигин тиклеген қахарман. Ноқис, 2006.
4. Хоразм тарихи. Урганч, 1996. 1-жилд.

ХУП-ХУШ асрларда қорақалпоқлар ороллик ўзбеклар билан биргаликда Орол ерларида ўз давлатини тузган эди. Бу давлат бирлашмасининг аҳолиси - қорақалпоқлар ва ўзбеклар қушни халқлар билан яқин алоқада бўлган. ХУШ асрдаги қорақалпоқлар ижтимоий ҳаётига уруғ-қабилаларга бўлиниш аънаъаси ҳос бўлган. Бутун халқ икки катта қавм (орисга) -ун турт уруғ ва қунгирот қавмларига бўлинган. Ун турт уруғ қавмларининг асосий ғуруҳини Хитой, Қипчоқ, Қенағас, Манғит уруғлари ташкил этган, қунгирот қавмига эса Шуллақ ва Жавунғир уруғ бирлашмалари қирган. Барча ғуруҳларни уруғ табақалари - бийлар ва ботирлар бошқарган.

ХУШ асрда жунғар ва қозоқ хонларининг босқинчилик ҳужумлари натижасида Сирдарё бўйларида яшаётган қорақалпоқларнинг бир қисми Янғидарё бўйларига ва Орол ерларига қучишга мажбур бўлган. Янғидарё ерларида урнашган қорақалпоқлар учун юз йиллар қаровсиз қолган бепоён майдонларни ўзлаштириш қозоқ хонлари ва султонлари билан доимий тўқнашувлар натижасида жуда оғир кечди. Шунинг учун ҳам археологлар Янғидарёдаги сугориш иншоотлари қолдиқларини “қорақалпоқ аجدодлари меҳнат жасоратининг буюқ едгорлиқлари” деб ҳисоблайдилар.

Қорақалпоқ (Орол) ерлари ХУП-XIX аср бошида Қувондарё ва Янғидарё хавзасини тулик қамраб. Амударё этакларига қача қузилган эди.

Қорақалпоқларнинг Хива хонлиги билан алоқалари ҳақида “Фирдаусу-аль-икбалъ” асарида қуйидаги маълумотлар берилган. 1714-йили оролли ўзбеклар Хива хони Ядғархонга қарши урушда қорақалпоқлар билан иттифок тузган. Хива хони Ширғазидаврида у қорақалпоқларга қарши 5 минг лашқар тортиб, қорақалпоқларни Сирдарё ва Янғисув бўйига қучиб қетишга мажбур қилади.

Россия императори Петр I нинг Бухородаги элчиси Флорио Беневени қорақалпоқлар оролли ўзбеклар ҳокими Шаҳтемир султон билан қариндош эдилар деб тасдиқлайди. Ушбу маълумотлардан қуринадики, оролли ўзбеклар ва қорақалпоқлар ХУШ асрда Хива хонлиги билан тўқнашув шараятида бўлган экан.

Нодиршоҳнинг сарой тарихчиси Муҳаммад Қозим 1740-йили эронлилар Хивани босиб олғонида қорақалпоқлар Хива хони Ўлбарсхонга ердан бериб лашқари тарқибида бўлганлигини тасдиқлайди. Шунинг учун Нодиршоҳ Хивага Тоҳирхонни ноиб қилиб, унга қорақалпоқларни бўйсундириш вазифасини топширади. Тўқнашувда енгилган ороллилар ва қорақалпоқлар Нодиршоҳга ҳар бири 12 минг лашқар беришга мажбур бўлади. Нодиршоҳ даври ҳақида қорақалпоқларнинг “Қирқ-қиз” дастаниди маълумот беради.

1740-1741-йиллари Абулхўйрхон ҳузурида бўлган Россия поручиги Гладышев қорақалпоқлар ҳудудлари Ороллилар ҳудуди билан қушни туради деб тасдиқлайди.

“Фирдаусу-аль-икбаль” асарида Мухаммад Амин инок (1770-1790 йиллар хукмронлик килган) Туркистондан кучиб келган коракалпоқларга ер ва яйлов бердилар, улардан туркманларга қарши юришларда лашкар сифатида фойдаландилар деб езилган. Мухаммад Амин инок даврида коракалпоқлар Жанадарё ва Кувандарё томонларида яшашни давом этган.

1790-1804 йиллари Мухаммад Амин инокнинг угли Аваз инок хон тахтига утириб, коракалпоқларни иккига бўлиб бўйсунтириш сиёсатини олиб борган. Қолдаулы уруги рахбари Айдос бий биринчилардан бўлиб Хива хони томонига утиб, Қок-узяк бассейнида ер ва яйлов олган. Айдос бий оролли ўзбеклар ва Жанадарёли коракалпоқларни Хива хонлигига бўйсунтиришда катта ҳисса қўшган.

Хива саройи тарихчиси Мунис Хива хони Элтузەر хон 1804-1806 йиллари хукмронлик қилган даврида коракалпоқларнинг китой уруги бир бўлими оролли ўзбеклар билан иттифокда бўлган бўлса, иккинчи бўлими Элтузەر хонга мурожаат этиб, ердам сураганлигини езади. Демак, шу даврда коракалпоқлар оросида Хива хонлиги, Бухоро амирлиги, ҳаттаки Қукон хонлигига бўйсунтириш тугрисида ҳаракатлар бўлган экан.

1806 йили Элтузەر хон вафот этиб, хон тахти Мухаммад Раҳим хонга ўтади. У 1806-1825 йиллари хукмронлик қилган. Мухаммад Раҳим хон оролли ўзбекларга қарши юриш қийин бўлганлиги сабабли, Амударё қуйидаги коракалпоқларни бўйсунтиришга қиришади. Бу даврда коракалпоқларнинг бир бўлими Оролли ўзбеклар ҳокими пуқоролари эди. Ушбу коракалпоқлар Ак жағис, Есим арнаси, Дауқара ҳудудларида ур-налашган эди.

Мухаммад Раҳим хон мана ушбу Ак жағис коракалпоқларини бўйсунтиришни бошлади. 1808 йили Айдос бий Хива хони ердамида оролли ўзбеклар билан тўхнашади. Натижада 1809 йили Ак-жағис бўйидаги коракалпоқлар Айдос бийга бўйсунди. 1807-1810 йиллари Мухаммад Раҳимхон Амударёе қуйидаги коракалпоқларга бир неча маротаба юриш уюштириб, уларни бўйсундиради. Мухаммад Раҳимхонга коракалпоқ бийларидан Айдос, Қадирберган, Қосберган, Шағал бийлар ердам беради. Айдос бий ярим хонлик учун ҳаттаки ўзининг қариндош инилари Бегис ва Миршаҳларни ўлтиради. Айдос бий Ак жағис қорғани ўрнига янги қалъа қурдиради ва ўз номини беради.

1811 йили Мухаммад Раҳим хон оролликларга қарши ҳужум уюштириб, Қунград ҳокими Турамурад суфи вафот этган. Натижада Орол давлати тугатилади.

Бердақ бабамиз “Шежире” асарида

“Андин сон Мухаммад Раҳим хон,

Титирешиб Қурди, Қуржистон,

Йетти ыклым сахип қыран,

Тамам йуртни алган экен.

деб езди.

Мухаммад Раҳим хон даврида Хива хонлигини бирлаштириш ниҳоясига етди. Мамлакатда ўтказилган солиқ ислохоти, божхонанинг жорий этилиши, олтин пул чиқарилиши ҳужалиқ ишларига ўзининг ижобий таъсирини қўрсатди.

Мухаммад Раҳим хон даврида Айдос бий хонликдаги катта мансабда бўлдилар. Бердақ бабамиз ойтқанидай “Шерик қылмай бир бендени, Хийуада ханнан озғени” Айдос баба коракалпоқ юртини бошқарди.

Майлы шенгел шегара,

Бержағын Айдос сорады,

Ханга ҳакын бермеди,

Озинен март қормеди.

Лекин 1825 йили Мухаммад Раҳим хон ўлиmidан сунг тахтга ўтирган Аллақули хон (1825-1842) ва Мухаммад Амин хон (1845-1855) даврида Айдос бий ага бий лавозимидан айрилган.

XIX аср биринчи ярмида коракалпоқлар Амударё ун томонида Қўшқанатов, Ке-гейли, Қоқузак дехқончилик оазисларин, дарёнинг чоп томонида Шанлыбасу, Шома-

най, Кыятжарган, Канлыкул оазисларин пайдо этди. XIX асрда Шымбай, Шорахан, Мангыт, Кыпчак, Кунгирот, Хужайли хужалик оазисларинда турмуш кечирди.

Дехкончиликда донли экинлар - бийдай, шоли, арпа, жугари, тары, маш. лобия, мой чикаратугин экинлардан гунжи, кендир, жонышка, полиз экинларидан ковун, тарбуз, аскабак, гашир, пияз, бурич эккан.

Ажинияз шойир “Еллерим барды” шеъринда

Кормеген хайранда, еслери танар,

Багларымда писер алмаю, анар,

Есапсыз мазалы мийуеси барды деб езган.

Коракалпокларда мавсум буйича хужалик юритган ва авкот булган

Уш ай шабагым,

уш ай кабагым,

уш ай кауыным,

уш ай сауыным.

Лекин солик коракалпок халкида норозилик тугдирган. 1825-1855 йиллари Хивада ушта хон олмошиб, урушсиз хеш бир йил булмаган. Хар йилги 20 минг тилла солик устига уруш солиги 140 минг тиллага етган.

Бердак шойир езган экан

Былтыргыдан быйыл жаман,

Калай-калай болды заман,

Гарип -касер калмай аман,

Он тилладан келди солик

Маган хеш гап ешегим бар,

Сатып берермен бир базар,

Аттен жарлы аш Ерназар,

Оган кыйын болды салык.

1827 йили жазда Хива хони Аллакулихон сиёсатига карши кузголон келиб чикади. Кузголонни хитой уруги бошлайди. Айдос бий кузголонга рахбарлик этади. Сабаби, Аллакулихон коракалпокларни бошқаришни мангыт уругидан Даулетназар бийга ва кенагастан Кабыл бийге топширади. Айдос бий 2000 минг уз тарафдарлари билан Кукон хонлиги томонга кучиб кетади. Хон лашкарлари уни Янгидарё буйидаги Чирик-Рабат худудида ултириб, одамларни хайдаб келади. Айдос бий коракалпокларни бирлаштира олмоди, сабаби, узи Хива хонина буйсунтириш сиёсатини олиб бориб, абруйини туккан эди. Кузголонни бостирганнан кейин Аллакулихон Даукара кулина келетугын узакни боглаб, Кокузак буйларин шулистанликга ойлантирди. 1849 йили Хива хонлигинда булган руслар пукоралар турмуши хакида куйидагиларни езган: “Бундай жарлышылык хакида агар кузин курмаса, шундай жарлышылык булади экан деб ойлауда мумкин эмас, шуларни куриб, одамнинг чидамли булганига хайран каласан, уларнинг яшайдиган жери ешиктан келган кишнинг какаман сууыгынын шамоли иркилмей торинен отип кететугын тесик кара уйлар ва узлари ошликдан улим халотида”.

1855 йили куз ойида вужудга келган кузголон сабаблари куйидагича: Биринчидан, Хива хонлиги пукоралари узбеклар, коракалпоклар, туркманлар ва козоклар ошлик ва соликдан, уруш ва касалликдан норозилик кутарди. Иккинчидан, Хива хонлиги чегарасига русларнинг якинлашиб келгани булди. 1847 йили Орол флотилияси тузилди. Учинчидан, 1855 йили феврал ойида Мухаммад Амин хон каза булади. Унинг тахтини эгаллаган Абдулла хон хам туркманлар билан жангда халок булади. 1855 йили 3 сентябрда Кутлымурат хон тахтга утиради ва туркманларга карши лашкар йигнайди. Ноябрь ойида коракалпоклар кузголон кутаради. Уни кунгирот колдаули уругидан Миршах угли Ерназар бошқаради (1806-1956).

Ерназар болалигидан хонга карши рухда тарбияланган палвон инсон. Уни Хива хони асрга олиб, янида саклайди, хивали кизга уйландиради. Лекин борибир Ерназар коракалпокларга кочиб бориб, кузголонни бошқаради. 60 бийни бириктириб, бир олмани бу-

либ ейди. онт беради. Козок тураларидан Зарлыкни хон кутаради. Ерназар кушбеги булган. Ороллик узбеклар билан коракалпоқлар мустакиллик эълон қилган. Давлатчилик 1855 ноябр ойидан 1856 йил июн ойига қадар яшаган. 1856 йили феврал ойида тахтга утирган Сайидмухаммад хон кузғолонни бостиради, Зарлык турани сарсан кесек қилиб ултиради. Ерназар бий 1856 йили 12 июнда соткинлар томонидан ултирилади.

1858-1859-йиллари Кунгирот беклигида Муҳаммад Фена хон раҳбарлигида кузғолон бўлади. Бир йил давомида Кунгирот Хива хонлигидан мустақил бўлади. 1859-йили август ойида Муҳаммад Фена хон ултирилади.

Кузғолонлар катта аҳамиятга эга бўлди. Қорақалпоқларда ага бий (Ережеп қипчак уругидан), аталик, беглер беги лавозимлари пайдо бўлди.

8-мавзу. ҚОРАҚАЛПОГИСТОН ҚОР РОССИЯСИ МУСТАМЛАҚАЧИЛИГИ ДАВРИДА

режа

1. Қорақалпоғистон ҳудудларин қор Россиясининг босиб олиши
2. Қор Россиясининг мустамлақачилик сиёсати
3. XIX аср оқир - XX аср бошидаги халқ кузғолонлари

адабиётлар

1. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1 қитоб. Туркистон қор Россияси мустамлақачилиги даврида. Тошкент, 2000.
2. Қарақалпақстан жана тарийхи. Ноқис, 2003.
3. Тореев А. XIX асирдин ақыры XX асирдин басында қарақалпақ улқесинде дийханлар ҳарекети. Ноқис, 1991

1872 йил оқирларида Россия империяси харбий вазири бошчилигида Петербургда Туркистон ва Оренбург генерал-губернаторлари, Кавказдаги подшо ноиб иштирокидаги махфий кенгашда Хива хонлигини босиб олишга қарор қилинади.

Туркистон қушинларига (22 рота, 1800 казак ва 18 туп) генерал Кауфман, Оренбург отрядига (15 рота, 600 казак, 8 туп) генерал Веревкин, Мангқишлок отрядига (12 рота, 800 казак, 8 туп) полковник Ломакин қумондон бўлиб, Орол флотилияси ҳам улар ихтиёрига берилган эди. Хаммаси бўлиб Россия қушини 12 минг аскар эди. Хива хонлиги қушинида хаммаси бўлиб 27 эски замбарак, 2 минг отлик аскар, 4 минг навқар бўлиб, улар асосан пойтахтда жамланган эди.

Истилочилар қушини уч йуналиш бўйича Хива хонлиги устига бостириб қелди. Рус аскарлари генераллар Кауфман ва Головачевлар қумондонлиги остида Тошкент тарафдан, иккинчи йуналишдагилар генерал Веревкин ва учинчи йуналишдагилар полковник Ломакин қумондонлигида Каспий денгизи тарафдан Хива томон қириб қелди.

Генерал Веревкин қумондонлигидаги Оренбург отряди Кунгиротга яқинлашганда шаҳар ҳоқимлари тезлик билан душман тудаларининг пайдо бўлганлиги тугрисида Хивага чопар йуллақилар ва вақтдан ютиш мақсадида руслар ҳузурига ҳам элчи жунатишди. Генерал Веревкин кунгиротлиларнинг вақили билан учрашиб, унинг таклифларини эшитди. Музоқаралар олиб бўрилиб, масалани тинч йул билан хал қилишни истамади ва шаҳарга ҳужум бошлаш ҳақида бўйруқ берди.

Кунгирот халқи Сайид бий ва Тоқимурод бий раҳбарлигида шаҳар қулдан қетганда ҳам қурашни давом эттиришга қарор қилқилар. Шаҳар ташқарисидаги йулларда душманга ҳужумлар уюштириб, уларни укка тутқилар. Веревкин қушини эса талофотлар бериб, Хужайли ва Мангит қалъаларини ишқол қилди. Одам қирилган, Уч ақак, Холота элатларида, Хужайли, Хазарасп, Гурлен қалъаларида қаттиқ жанг бўлган.

Россия қушинлари йулда учраган хар бир шаҳар ва қишлоқни талаб, уйларга ут қуйиб, қиргин-барот уюштирқилар. Босқинқилар Мангит қалъасин талон-тарож этганини Муҳаммад Юсуф Баяни қуйида баен этади: “Мангитда қиргин жанг бўлди. Веревкиннинг

буйруги билан эркаклар, хотин-кизлар, чоллар ва болалар кириб ташланди. Бешиктаги нарасалар чиркироб йыглауы билан колди. Калъа ер билан яксон килинди ва ут куйилди”. Одамлар ерланган авлиени мангитликлар “Минг ярим шохид мозори” деб атаиди.

1873 йили 29 май куни Хивага голибина кириб келган Туркистон, Оренбург, Кавказ кушинлари талон-тарожга киришдилар. Хон саройида олий ҳукмдорларнинг тахти, бебаҳо олтин-кумуш буюмлари, турли-туман кимматли матолар ва нодир кулёма асарлар Петербургда, подшоҳ саройига улжа сифатида олиб кетилди.

Генерал Кауфман топширигига кура шарқшунос А.Л.Кун Хива саройидан 300 кулёма, 18 куръон, 50 дарслик китобларни мусодара қилган. Хивалик усталар кандакорлик санъатининг энг юксак намунаси - Кунгирот сулоласи хонлари тахти бебаҳо улжа булди. 1874 йили бу Хива хонлари тахти қурол-аслаҳа Палатасига топширилди.

Россия кушинларининг Хива хонлигини тез орада босиб олган сабаби қуйидагилар: Биринчидан Хива саройида икки гуруҳ пайдо булди - 1-гуруҳ Россия билан жанг қилиш тарафдари, 2-гуруҳ савдогарлар гуруҳи, Россияга бўйсунуш ва капитализмга утиш гуруҳи. Иккинчи сабаби, Хива хонлиги халқаро майдонда яққа колди. Улуг Британия узиға Афғанистонни олиб, Хивани Россия талон-тарожига қолдирди. Учинчи сабаб, аҳоли норозиликдур. Қорақалпоқлар ва оролик ўзбеклар Россия Орол флотилиясининг Кунгиротга юришига ердам берди. Сейтгази бий генерал Веревкин билан флотилия капитани Ситников ораларида алокани таъминлаган. Ережеп ога бий Кафуманнан барча қорақалпоқларни Россия пуқаралигига утқизишни илтимос қилган.

1873 йили 12 июнда генерал Кауфман ва Мухаммад Раҳим хон Гендимиан шартномасига қул қуйишдилар. Давлат бошқарувида Хон раислигида кенгаш ташкил топиб, тарқибига ўчта хива пуқараси ва ўчта россия пуқараси қирган. Лекин 2 ойдан кейин бу кенгаш ўз фаолиятини тугатди.

Гендимиан шартномаси 18 банддан иборат бўлиб, Хива хони узини Россия императорига бўйсунганини тан олди. 2-3 бандларида Амударё ўнг томони Россия тарқибига утилиши тасдиқланди, яъний асосий қорақалпоқ ерлари иккига бўлинди, қорақалпоқларнинг ўз-ўзини бошқарув дастури йўқ қилинди. 18-бандида Хива Россияга 2 млн 200 минг рубль жарийма тулайдиган булди. Бу жарийма 1901 йили тулаб бўлинди.

Амударё бўлими даслабки вақтда Туркистон генерал-губернаторлигига тиккалай богинди. Ўлка беш вилоятга бўлинди: Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Ёттисув, Каспийорти. Сирдарё вилояти қуйидаги туманларга бўлинган: Тошкент, Авлиёота, Қозоли, Перовск, Чимкент. Амударё бўлими ҳам шу вилоятга бўйсунган. Амударё бўлими начальнигини халқ “хоқим тура” деб атаган.

Турмуш тарзига кура рус амалдорлари барча аҳолини иккига: “қирғизлар” (қучманчи) ва “сартларга” (ўтрок аҳоли) бўлишган.

Хива хонлигида эса сиёсий назорат губернатор ваколатига эга булган Амударё бўлими бошлиги томонидан амалга оширилган. Мухаммад Раҳимхон II (1865-1910) мустақил бўлишга интилан. Зўққо давлат арбоби ва маърифатпарвар инсон булган, халқ уртасида Феруз шоир сифатида шўҳрат қозонган. XX аср бошида Хива хонлигида 640 мингдан қўпроқ киши яшаган. Амударё бўлимида эса 192312 киши яшаган. Девонбеги Матниязнинг боғида Петро-Александровск қургони август-сентябр ойларида 16 кун ичида қўриб битилди. 1913 йили қалъада 7200 киши яшаган. Амударё бўлими Чимбой ва Шўро-хон уездларидан иборат булган. XI аср 70-йилларида Амударё бўлимига 2 минг ураллик қазаклар қўчириб қелтирилган. Россиянинг мустамлақа сиёсати асосида руслаштириш гоёси турган эди. 1882-1884 йиллари Туркистон генерал-губернатори булган М.Г.Черняевдан швейцариялик Генрих Мозер “туркистонликларни руслаштиришни қачон охирига етқазасиз?” деган савол берибди. У “махаллий аҳоли рус ароғи ва тамақисига урганиб булгандан кейин” деб жавоб берган.

Россия Амударё бўлимини қиска муддатда ўз саноати ўчун ҳам аше манбаига айлантирди. Пайхта майдони 3 баробарга ўсди. Метрополиянинг иқтисодий сиёсати Амударё бўлимини ҳам аше базасига айлантириш, уни рус моллари сотиладиган бозор сифа-

тида тутиб туриш ва табиий бойликларни марказга ташиб кетишга қаратилган эди. Амударё булимида фабрика- завод саноатининг асосини пахта тозалаш корхоналари ташкил этгани тасодифий эмас. Булимда “америхони” навли пахтани катта майдонларда эктиришдилар.

Россия империяси истило қилганидан кейин маҳаллий халкларни мустамлака истибдодига солувчи қонун “Туркистон улқасини бошқариш ҳақидаги” Низомни жорий этди. Низом улқада маҳаллий аҳолининг инсоний ва сиёсий ҳуқуқларининг расман поймол этилишига олиб келди. “Барча руслар,-деб айтган эди тарихчи Г.Сафаров,-Туркистоннинг туб аҳолиси аодамлар эмас, балки урса, таласа, зурласа мумкин булган иш хайвонларидир, деган руҳда яшаган ва тарбияланган”. Мусулмонларнинг жума номозларида подшонинг номини хутбага қуйиб уқимок амр қилинди. Суфи Оллоёрнинг “Чахор китоби” асаридаги “азоби қабр қофирларгадир” ибораларини йукотиб, янги босиладиргон китобларда бу сузларни чиқаришдек фармойишлар қилдилар. Қучадан пристав утиб қолса, беихтиёр қурмай қолгон ва уридан турмаган мусулмонлар булса, қайтиб қелиб урдилар, қамар эдилар.

Сайловларда рус элементини мусулмонлар сони босиб қетмаслиги қоралари қурилди. 1905 йилги савлов қонунига қура, барча хотин-қизлар, 25 ёшдан кичиклар, харбий хизматчи, уқувчилар савлов ҳуқуқидан маҳрум қилинди.

Чимбой участкаси Таллик волостининг Копак-қул деган жойда маъмурият вакили - оксолни қайта сайлаш жарёнида галаён қутарилди. Аммо у казаклар томонидан бостирилди. 1899 йил 28 мартда тергов, қидириш, қамокка олиш ишлари бошланди. Дехқонлар хибсага олиниб Петро-Александровскага жунатилди. Шураҳон участкаси Бийбозор волостида ва Чимбой участкаси Нукус волостида мустамлакачиларга қарши Бобо Қуглан бошчилигидаги залқ қузғолони жиддий тус олиб, қарийб ун йил (1881-1991) давом ~~Дехқонлар~~ тез-тез солиқ тулашдан бош тортиб турганлиги натижасида боқимандалар 1889 йили булим буйича 12 818 рублни, 1896 йили эса 16 723 рублни ташкил этди. Дехқонларнинг қарзлардан озод этиш ҳақидаги илтижолари қониктирилмади. 1900 йили март ойида Нукус волостида шу сабаб дехқонлар билан қишлоқ маъмурияти уртасида тухнашувлар бўлиб ўтди. Дехқонлар утов бошига олинадиган солиқни тулашдан бош тортиб, овул оксоқоли билан қозини тутиб, уларнинг лавозимлик белгиларини, муҳрларини тортиб олишди. Чап қирғокдаги қорақалпоқлар ҳам қозимларга қарши бош қутардилар. 1900 йили Қунғирот беклигида яшовчи қорақалпоқлар сугориш иншоотларини (Лавзон каналини) тозалаш мажбуриятини бажаришдан бош тортди. Ақрида “Мардикорлар қузғолони” деб аталмиш 1916 йилдаги миллий-озодлик қузғолонида қурбонлар бениҳоя катта булган, миллиондан зиёд қиши ҳалок булган. Туркистон аҳолисидан 673 минг қиши улдирилган, 300 мингдан ортиқ аҳоли қорижга қикиб қетган.

1916 йили 24 июлда Шураҳон жавбҳаси Тўртқул булими Сахтиан жамоаси аёллари булис бошқарувчиси Қозоқбай Абдиқаримбоевдан фронт арқаси ишчиларининг қуёхатини ва ўз эрларини ва қуғилларини мардикорликдан озод қилишни талаб қилиб қикдилар. Бундай қикиш 26 июлда Қуҷаёғ жамоасида ҳам юз берди. Булисликнинг барча қишлоқларидан 200-300 аёл ўз қолалари билан Тўртқулга қелиб, солдатларга ташландилар. Қазак соққи қомандаси аёлларни тарқатиб юборди ва улардан бир неқтасини қамокка олди.

1916 йили 29 июлда Қарибий белиси аҳолиси (1 минг одам қамаси. иқида қупгина аёллар бор) қолта, қичоқ, қалтақлар билан қуғоллоқиб Шураҳон участкаси Қарибий булислиги бошқармасига йул олди. Аҳолининг талабларига булис бошқарувчиси қурс қавоб беради. Қазабланган халқ булис бошқарувчиси Қодик Қояқов ва унга қарашли ўқта оксоқолни улдиради. Шундан сунг улар Амударё булими бошлиғига ўз талабларини қилдириш мақсадида Петро-Александровскага йул олади, леқин исёқни бостириш ўчун солдатларнинг қелиб етганини эшитган қузғолончилар ўларига тарқалиб қетади. Бурибой Салманов, Оллоқийёз Қудойназаров, Давлет Эшимбетов, Қаббор Қушиқ, Султон Қабборбер-

геновалар кузголоннинг фаол катнашчилари эди. Авез Тути Оразбейгамованинг номи хануз халк хотирасида.

Шураҳон участкаси бошқа булимларида ҳам галаёнлар булиб утди. 1916 йил 29 июлда Турткул булиси Сахтиан, Хужаёр ва Турткул жамоалари аҳолиси булис йигинига катнашишдан бош тортиб, булис бошқарувчисига вакиллари жунатишади. Узларининг талабларини кондиришга эришолмаган исёнчилар булис бошқарувчиси идорасини агдартунтар килади ва отлик аскарлар казармасидан солдатлар етиб келгандан сунггина орқага кайтади.

Чимбой участкаси Бешиаб булиси аҳолиси ҳам кузголон домига тортилди. 1916 йил 27 июлда уларга Эшим булислиги биринчи ва иккинчи овуллари, кейин Янгибозор ва Нукус булислари, 29 июлда эса Чимбой шахри ҳам кушилди.

1916 йил 29 июл куни Чимбой исёнчилари кулига тушган нарса билан куролланиб, пристав идорасига йул олади. Полиция пристави халк арзларига рад жавобини беради ва вакиллардан бирини ярадор килади. Даргазаб чимбойликлар пристав идорасига хужум қилиб, подшо портретларини ёкадилар, пристав Маелжанияцни улдирадилар ва унинг яқинларини калтаклайдилар. Аммо исёнчилар казаклар томонидан таркатилиб юборилади. Бу кузголонда Жумон Маметкулов, Салима мулло Шалимова, Гулзода Тонгирбергенова, Ойгул Мамбетова, Шамурод Сагатбаев ва бошқа қуплаб кишилар фаол иштирок этди.

Чимбой кузголови баликчилар орасида ҳам кучли галаёнларга сабаб булди. 1916 йил 4 августда Муйнокда галаёнлар бошланди. Баликчилар овчилик хужайнига хужум қилди, унинг мол-мулкини яқсон қилиб, гидрометрик постни эгаллади. Муйнок баликчилари кетидан Урга овчилиги баликчилари кутарилди. Муйнок ва Урга балик овчиликларини куриклаш учун 4-Сибирь укчи полки жунатилди.

Чор маъмурлари харбий куч ишлатибгина кузголонни бостиришга эришдилар. 103 нафар кузголон иштирокчиси, шу жумладан, 18 аёл камокхонага ташланди. Харбий трибунал кузголон раҳбарларининг бир қисмини осиб улдиришга, қолганларини эса Сибирьга сургун қилиш билан турли муддатларга камок жазосига ҳукм қилди.

9-мавзу

ХІХ АСР ИККИНЧИ ЯРМИ - XX АСР БОШИДА КОРАКАЛПОКЛАРНИНГ ТУРМУШИ ВА МАДАНИЯТИ

Режа

1. Маънавий ва маданий турмуш.
2. Қорақалпоқ адабиёти намояндалари
3. Қорақалпоқ мусикаси ва санъати

Адабиётлар

1. Ўзбекистон янги тарихи. 1- китоб. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тошкент, 2000.

Чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсатига қарамасдан қорақалпоқлар миллий турмуш ва маданиятини сақлаб қала олди. Уларнинг маканлари ер ва сув шараятига мос шаклланди. Турар жойлари хавли. там. қакыра, шопкер, қара уй булиб, уларни қуриш учун топырак, оқ терек, жанеуит, оқ тал, қамиш, турангил қулланилган. Эл уртасида масжид-мадрасалар қурилган, қараз, жууаз, қудықлар, той утқарадиган қаланлык овулдан четқарида булган. ХІХ асрда турар жойлар тош қирақ билан яқтиланиб, уларга усимлик мойин пайдоланган. Россия тарқибда темир печлар қупайган, морылы қирақлар, керосин лампалар пайдоланилган.

Қорақалпоқларда неке уруг ичида эмас, бошқа уругдан (экзогамия) булган. Некеле-сиу ақлай қуда (тувилмаган боланинг ота-онаси уз-аро вадалашади), қаслай қуда (ойтти-риб олади) орқали булган. Қуяв вафот этса янғаси қойнисига яки қойнағасига турмушга қикади. Қыз олиб қочиш дастури ҳам булган. Қизни қуп одамлар ойттириб қелган, лекин масала қиз қелисими билан хал қилинган. Некеге қелисилсе “қалын мал” берилген. Узатилган қиз қурпа-тосек, арша, қазан-табак, қийим-кеншекларни “қалин мал” ҳисобидан

олган. Узатилган кизга арнап отау урнатилган. Шанарактын кичик шанарак, улкен шанарак деган турлари булган. Неке кыйыуда гувоқлар иштирок этган Мулло кумуш тийин солинган неке суви бор кесанинг бир четидан куявга, бир четидан кизга уртлаттирган.

Коракалпок кийимларида инсоннинг яши, касиби, жагдайы, уйленгени, турмушга чиккан яки чимагани ифодаланган. Коракалпоқлар пахта, жун, ипакдан тукилган гезлемеден, кой-ечки, жылкы терилеринен исленген кийимлер кийген. Катта хотинлар кизил жегде кийсе “бетининг кизили кетсе де жипек жегде жамылып журипти деб халык ойипсинган. Эркақларнинг кийими постын, шапан, шекпен, бешпент булган, такия, малакай, шогирме, дегелей кийген. Коракалпок кизлари жаслайынан уйдин ички ишларига, миллий хунарга уйретилген, нақшсиз кийим киймеген, хайкел, онир моншак, туйме, билезиксиз журмеген. Узатилган киз саукеле кийген.

Коракалпоқларда тауипчилик ривожланган. Тауиплер тамир ушлаб касалликнинг турларин ониклаган. Улар сыныкшы, порхан, тауип, шерши булиб булинган. Аязлаган одамларга янтак, тарбуз, анар, жида сувларини ичкизган, кум ва тузга туширган. Адираспан тутатган. Куз тийган касалликларга одамларга, молга, турар жойларга кучкор муйизин, бурыш, пияз кыстирган. Балык ва товук билан кактырган.

Коракалпоқларда бир кун туз таткан ерге кырк кун салам деб овкат кадрын юкори бахолаган. Жисмоний тарбия сохасида жууыруу, тош кутариш, аркан тартиш, жорга суриу, байгиге от юбориш, атконшек, ак суйек, кашарман туп, шуллик уйинлари булган. Гештек, зияпотлар, ага бий отырыспагы уткизилган. Суннат туй, курбан хайт, навруз байрамлари утказилган.

XX аср бошида Амударё булимида 58 мадраса булган. Каракум ишан мадрасаси, Тас мадраса йирик мадрасалардан хисобланган. 1907 йили Петро-Александровск, Хужайли, Кунгирот калъаларида “янги усул” мактаби ташкил этилган. 1917 йил арафасида саводсизлик даражаси 10-15 фойиз булган.

Туркистон генерал-губернаторлиги Сирдарё вилояти таркибидаги Амударё булими худудида яшовчи коракалпоқлар санъати мустамлака шароитида яшовчанлигини курсатди. “Коракалпоқлар хотирасида, - деб езган эди козок элшуноси Ч.Валиханов, - минглаб хикоялар, киссалар, кушиқлар сакланган”. Уларнинг чичда энг машхури “Алпомиш”, “Коблан”, “Эдиге”, “Шариёр”, “Эршуро”, “Кирк-киз” достонлари булган. Уларнинг ижрочилари жировлар, бахшилар ва киссахонлар фавкулодда шоирона кобилиятга эга булишган. Улар туфайли узок утмишдаги халк огзаки ижоди намуналари авлоддан=авлодга утиб, бизгача етиб келган.

Жировлар шажарасининг илдизи узок утмишга бориб такалади. ХУ асрда Соппасли Сипира жиров катта шухрат козонди, ХУШ-ХІХ асрларда эса Жиян жиров, Шонкай жировлар ном чикарди. Бир неча бахшилар мактаблари, шу жумладан Гарибниёз бахши, Акимбет бахши, Кушим бахши, Муса бахши ва хоказо мактаблар фаолият курсатди. Халк турмуши. меҳнат фаолияти, дастурлари, урф-одатлари билан чамбарчас боглик булган туй кушиқлари, йиги ашулалари (йуклаш, марсия, хайрлашиш), болалар ва “даволаш” (бадик) кушиқлари ва бошкалар коракалпоқларнинг шеърий ва мусикий ижодиётининг таркибий кисмини ташкил этган.

Мако-маталлар халк донишмандлигининг йигиндиси, халк истеъдодининг ёркин намунаси булиб келган. Коракалпоқларда жумбоқлар, зукколик мусобакалари (жавоб айтиш) ва халк ижодининг бошка купгина турлари кен таркалган.

Коракалпоқлар бошка туркийзибон халқлар билан бир каторда кадимий умумтурк ёзма ёдгорликларини (кадимий урхун-енисей ёзувлари, УП-УШ асрлар), Махмуд Кошгарийнинг “Девони лугати турк” (ХІ аср), “Кодекс Куманикус” (ХІІІ асрдаги кипчоқлар тили лугати), “Огузнома” кабиларни мерос килиб олган.

Коракалпоқларнинг уз хаёти ва мустакиллиги учун сабот-матонат билан олиб борган кураши жараёнида Жиян жиров, Кунхужа, Ажиниёз, Бердах, Утеш каби ажойиб халк шоирлари етишиб чикди.

Коракалпок адабиётининг йирик намояндаси, шоир ва жиров Жиян Жунгор хонининг ва бошка хонларнинг шафкатсиз сиёсатини “Хонавайрон халк” поэмаси мисолида фош килди. XIX асрдаги барча тараккийпарвар коракалпок шоирлари Жиян жировни коракалпок шеъриятининг отаси деб тан олдилар.

Машхур шоир Кунхужа (Жиямурод) ҳам (1799-1880) уз асарларида (“Чупонлар”, “Урокчилар”, “Ок камиш”, Умытпаспан” ва бошк.) захматкаш халкнинг огир ахволини акс эттириб, коракалпок жамиятидаги чукур ижтимоий карама-каршиликларнинг мохиятини очиб берди. XIX асрда яшаб утган коракалпок шоирлари Ажиниёз ва Бердах ождиёти хозирда ҳам долзарб ахамият касб этади.

Ажиниёз Косибой угли (1824-1878) коракалпок адабиётининг яна бир йирик ва узига хос ижодий сиймосидир. У Хива мадрасасида таълим олган, тарих ва халк огзаки ижодини яхши билган, Шарк лирикаси билан таниш булган. Шоир асарларида лирик мавзулар билан бир каторда ижтимоий мавзулар урин тутди. Унинг машхур “Бузатов” поэмаси коракалпок халкининг огир ҳаётини акс эттирган ахамиятли тарихий манба булиб хисобланади.

Бердах (Бердимурод) Каргабай угли (1827-1900) коракалпок мумтоз адабиётининг энг ёркин намояндасидир. Узининг купгина лирик асарларида, поэмаларида Бердах XIX асрдаги коракалпок халкининг ижтимоий ҳаётини ҳар тарафлама акс эттирди. Шоир-демократ сифатида у уз давридаги воқеаларга ва ижтимоий муносабатларга адолат ва ватанпарварлик нуктаи назаридан баҳо берди. Бердах уз асарларида жамиятнинг илгор кишиларини халк бахт-саодати учун курашга чорлади, купгина утмиш воқеаларига жиддий фикр билдирди. Бердах “Амангелди”, “Айдос баба”, “Ерназар бий” каби асарларни ёзган. Унинг “Шежире” асари тарихий манба хисобланади. Шу боисдан ҳам тарихчиларнинг бирортаси Бердах ижодиётини четлаб утмайди.

Утеш Алшинбой угли (1828-1902) нисбатан унчалик куп булмаган мерос колдирган. Лекин унинг золимларга қарши, жафокаш мазлумларни химоя қилишга қаратилган ҳажвий асарлари (“Шарманда”, “Ухшар” ва х.к.) шоирни XIX аср коракалпок шеъриятининг атоқли вакиллари сафига қутарди.

Адабиёт билан бир каторда коракалпок мусикаси ҳам уз тарихига эга. Халк огзаки ижоди каби мусика авлоддан-авлодга огзаки утиб келган. Мусика маданиятининг таркатувчилари кушикчилар, жиров-бахшилар, суз усталари, халк бастакарлари, созандалар, оддий мусика ва кушик ишқибозлари булган.

Асосий коракалпок мусика асбоблари: қобыз - қамонча билан қалинадиган қадимий мусика асбоби булиб, у билан жировлар қахрамонлик достонларни ижро этган; дутор - бахшилар қаладиган икки торли мусика асбоби; бошқалардан алоҳида ажралиб турадиган шынқобыз - қамонча билан қаладиган, тақрорланмас овозга эга асбобдир. Булардан бошка сурнай ва гижжак ҳам қулланилган.

Амалий санъат (ёғоч уймақорлиги, қаштадузлик, гилам туқиш, заргарлик, қунга босиб нақш солиш, аппликация ва х.к.) коракалпок халқи ижодиётининг купрок ривожланган серкирра соҳасидир. Айниқса қаштачиларнинг ранг-баранг булиб товланган қашталари хотин-қизларнинг байрам қийимларини бегаган.

Коракалпоғистонда заргарлик буюмлари (исирга, билагузук, узук, курак тақинчоклари), меҳнат қуроллари, уй-рузгор анжомлари, шунингдек, қурол-яроғ (қилич, совут, қамар ва х.к.) ҳам қенг тарқалган.

Мустамлақа сиёсати коракалпок халкининг нафосат туйғусини сундира олмади. Унинг меҳнати ва истеъдоди асрлар оша яшаб қелаётган халқ ижодиёти намуналарида уз аксини топди.

10 мавзу.

КОРАКАЛПОГИСТОН СОВЕТ МУСТАМЛАКАЧИЛИГИ ДАВРИДА

режа

1. Совет ҳокимиятининг урнатилиши

2. Миллий-озодлик курашлар
3. Давлатчиликнинг кайта тикланиши ва турлари
4. Халк хужалиги, маданияти, катагонликлар.

адабиётлар

1. Ўзбекистон янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет муштамлакачилиги даврида. Тошкент, 2000.
2. Каракалпокистон жана тарихи. Нокис, 2003.

Якин утмишимизнинг собик совет ҳокимияти ҳукмронлик қилган даври (1917-1991) Қорақалпокистон тарихида узига ҳос урин эгаллайди. Бу давр, гарчи тарихан қисқа бўлса да, лекин узининг мураккаблиги ва зиддиятчилиги билан ажралиб туради.

Россиядаги 1917-йилги Октябрь тунтариши Қорақалпокистонда ҳеч қандай шов-шувсиз, туполонсиз қабул қилинди, чунки ҳокимият тепасида собик муштамлакачилар ва подшо амалдорлари турарди. 1917 йил 31 октябрдан 1918 йил октябрга қадар Амударё бўлими комиссари лавозимини гидротехник В.Н.Памшев эгаллаб турди. Чимбой ва Шураҳон уездлари комиссарлари, Петро-Александровск шаҳар думаси, жамоат кумитаси уз вазифаларини давом эттириб турдилар. 1917 йил март ойида ташкил этилган Петро-Александровск шаҳар солдат депутатлари кенгаши фаоллик курсата олмади. шаҳар ташқарида уз ҳокимиятини ташкил қила олмади. Амударё бўлимидаги овул ва қишлоқлар аҳолиси Петро-Александровск маъмурларидан ҳеч қандай ҳарбий ва моддий қумак олмасдан уз-узини муҳофаа қилиш отрядларини ташкил этди, уларга нуфузли уруғ бошлиқлари, чунончи Ўбайдулла Бауатдинов (Ҳон Маҳсум), Бола бий ва бошқалар бошлиқлик қилишди. Халқ уруғ йулбошлиқлари теварағига бирлаша бошлади, чунки очлик, қароқчилик ҳужумлари, тартибсизлик ва қурғокчилик ҳавф солаётган эди.

1918 йилнинг иккинчи ярмидан бошлаб Амударё бўлимидаги вазият ўзгара бошлади. Ҳива хонлигида Қурбан Мамед (Жунаидхон) ҳукмронлиги урнатилиши муносабати билан бу ерда қизил гвардиячилар отрядлари жунатилди. Петро-Александровск шаҳари ҳақиқатда большевиклар ҳокимиятининг қургони, унинг ҳарбий базасига айлантирилди. 1918 йил қуздан 1919 йилнинг августига қадар Петро-Александровскқа қуролланган ишчилар, матрослар, хорижий легионерларнинг бир қанча отрядлари қелди. Бу отрядлар Амударё бўлимида маҳаллий партия ташкилотларини, ҳарбий органларни муштамқаш учун барча қораларни қуришди, шунингдек Ҳива хонлиги ҳудудидаги “инқилобчиларга” қардошларча ердан қурсатиш борасида бир қатор ишларни амалга оширди. 14 августда қаршилиқ ҳаракати иштирокчилари Туркистон ҳукуматининг фавқулодда комиссияси аъзоларини қибса олди. Тез орада қузғолончилар Нуқусни ишғол қилдилар ва 1919 17 августда Чимбой участкаси, Муёнок қалиқчилик тумани большевиклардан озод қилинди. Амударё бўлимида большевикларсиз халқ ҳокимияти урнатилди. Халқ ҳокимияти бошлиғи қилиқ ураллик қазак Михаил Фильчев сайланди. Ҳукумат тарқибига нуфузли қорақалпоқ қишлари Ҳон Маҳсум, Иброҳим Одилов, Иноят Ниёзов, Сейтназар Пирназаров, Бола бий, ураллик қазаклардан Шишенков, Сальников, Гутаров, Божедомов, Шевелев ва бошқалар қирди. Жунаидхон халқ ҳокимиятини Амударёнинг унғ соҳилидаги бирдан-бир қонуний ҳокимият деб эътироф қилди. Адмирал Қолчак ҳарбий миссияни жунатди. Генерал Толстов 120 қишидан иборат қазаклар отрядини юборди.

Туркистон ҳукумати ташқи ишлар халқ комиссари С.Турсунхужаев мусулмонларнинг советларга қарши қузғолонда иштирок этганлигини “ниҳоятда ашинарли ва бизнинг Ҳивадаги сиёсатимизни ўзгартишни талаб қиладиган факт” деб эътироф қилган эди. Лекин Турккомиссия “Бухоро ва Ҳива - ички фронт” деган сиёсий формула асосида Амударё бўлимига қизил аскарлар батальонини жунатди. Турккомиссия вақили Г.Б.Скалов ва Зақаспий фронти қушинлари Амударё қуруқи қумондонлиги билан Қорақалпокистондаги қаршилиқ ҳаракати етакчилари уртасида 1920 йил 20 май қуни Шартнома тузилди. Умум-халқ қаршилиқ ҳаракати бир қадар ижобий натижалар берди. Амударё инқилобий қумита-

си кайта ташкил этилиб, биринчи марта коракалпок, узбек, козок, ураллик казак вакиллари хукумат аъзоси булди. Бирок ородан куп утмай большевик комиссарлар уз ваъдаларини унутдилар. 1921 йил февралда каршилиқ ҳаракати фаол катнашчиларидан 24 киши хибсга олинди. Хон Махсум Сибирьга сургун килинди.

1920 йили октябр ойида Амударё булимига вилоят макоми берилди. 1919-йил ноябр-1920 йил январ ойларида Хивага бостириб кирган Кизил Армия кушинлари бу давлатда “инкилоб” уюштирди ва Хоразм республикаси ташкил этилди. 1923-1924 йиллари пойтоҳти Хужайли булган Хоразм республикаси таркибида Козок-Коракалпок мухтор вилояти ташкил этилди ва ривожланди.

Урта Осиёда 1920- йиллари тусатдан пухта тайёргарлик курилмасдан бошланган миллий-худудий чегараланиш совет империясининг булажак иттифокдош республикаларида ва миллий мухториятларида уз “миллий хонадони” учун кескин курашни ва бир катор зиддиятларни келтириб чикарди. Чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати натижасида мажбурий икки қисмга булинган коракалпок халқи ҳам ана шу узиға хос “миллий мусобақа”ға тартилди.

Коракалпок халқининг фидойи фарзандлари Оллоёр Дустназаров, Абу Кудабоев, Утенийз Бекимбетов, Уроз Ирмонов, Иброҳим Бекимбетов, Каримберди Саъдуллаев, Косим Аvezов ва бошқаларнинг катъияти, собитқадамлиғи, сабот-матонати иттифок раҳбар органларини куп асрлар мобайниа уз миллий мустикаллиғи учун курашиб келган коракалпок халқининг овозиға кулоқ солишға мажбур этди. 1924 йили 14 октябрда Бутуниттифок Советлари Марказий Ижрои Кумитасининг иккинчи сессияси Россия Федерациясининг Козогистон мухтар республикаси таркибида Коракалпок мухтар вилояти ташкил этилганлиғини тасдиқлади. Бирок бу унитар давлат булган СССРдағи давлатчилик курилишининг большевиклар андозасидағи “матрешка” принципи эди: СССР-РСФСР-Козогистон АССРи-Коракалпок АО.

Коракалпок мухтар вилояти 160 минг кв.км.дан ортик худудни эгаллаган булиб, туртта маъмурий округ - Турткул, Чимбой, Хужайли, Кунгирот округларидан ташкил топан эди. Вилоят куп миллатли эди: коракалпоқлар - 38,1 %, козоклар - 28,5 %, узбеклар- 27,5%, туркманлар - 3,2%, бошқа миллатлар - 2,7 % ни ташкил этарди.

Совет ҳокимиятининг ер-сув ислохоти, янги иктисодий сиёсати, айниқса жамолаштириш ва овуллардағи бой-бадавлат табақасиға большевистик сиқуви норозилик келтириб чикарди. 1929 йили август ойида Тахтакупирда кузғолон бошланди. Совет ҳокимиятиға қарши кузғолонға кенг микёсда ҳозирлик курилганлиғи маълум булди. Хужайли ва Кунгирот округларида - Шалтай ботир, Қораузак, Кегайли, Чимбой, Тахтакупир, Турткул, Шураҳон, Шоббоз худуларида Бутабек Бекниязов, Қиличбой Жумамуратов, Матқурбан Ҳакимниёзов, Мадёр, Қурмуш отрядлари ҳаракат қиларди. Кузғолончилар 1929 йил июл-августда Чимбойда яширин кенгашлар утқазиб, ҳаракатлар режасин белгилаб олдилар, халқ ҳукумати ташкил этилиб, Абдужалил махсум Исматуллаев - хон, Каримберди охун - кози, Борлиқбой Нуримов - харбий вазир лавозимлариғида таъинланди. СССР Бош сиёсий бошқармаси (ГПУ) Коракалпогистондағи булими хизматқарлари кузғолончиларнинг 44 нафаридан 35-тасини қулға олдилар. Қамокка олинишдан қочиб қолган Абдужалил махсум, Каримберди охун, Борлиқбойлар 26 сентябр қуни Тахтакупирда исён қутарди, қалъани қулға олдилар. Москва, Қызыл Орда, Тошкентдан жазо отрядлари юборилиб, кузғолон катъятлик билан бостирилди. 200 га яқин киши хибсға олинди, 16 киши отишға, 25 киши сургунға ҳукм килинди. Абдужалил махсум отилди. У академик С.Қамаловнинг қайинотаси, Гулайша Есемуратованинғ отаси эди. “Учлик” судлари тарафидан 36 киши отишға, 13 киши сургунға ҳукм килинди.

Кузғолон натижасида Коракалпогистон Козогистон таркибидан чикарилиб Россия Федерациясига утқазилди, 1932 йили мухтар республикаға айлантилди.

Лекин қатагонлик давом этила берди. 1930-йиллари Коракалпогистоннинг фидойи фарзандлари миллий зиёлилар А.Дустназаров, Қ.Аvezов, Қ.Нурмухамедов, С.Маджидов қабі 10 мингдан ортик киши ноҳақ қатагон қилиниши оқибатида ҳалок булди.

1936 йили собик СССРнинг “социализм куриш программасига” мос сталинлик Конституция қабул қилинди ва Қорақалпоғистон Ўзбекистон таркибига қушилди.

Иккинчи жаҳон уруши даврида Қорақалпоғистондан фронтга 61618 киши сафарбар қилинди. 97-Қорақалпоғистон миллий бригадаси ташкил этилди. 20 нафар жангчига Совет Иттифоқи Қаҳрамони деган унвон берилди. 20 мингга яқин жангчи турли орден ва медаллар билан мукофотланди. 25 мингдан ортиқ қорақалпоғистонлилар меҳнат батальонларига олинди. Уруш филлари Қорақалпоғистон фронт учун 284500 тонна пахта, 78700 тонна дон, 15200 тонна гушт, 571 минг тонна ёғ, 622 тонна тузланган, қуритилган ва дудланган балиқ, 200 млн банка консерва етиштириб берди. Қорақалпоғистонга 25 минг поляк, 15 мингдан зиёд киши эвакуация қилинди.

Фронтга кетганлардан 34 минг киши уйларига қайтмади. Уруш йилларида қасалликлардан, очлик ва овқат емаслик, ҳолдан тойдирадиган оғир меҳнат натижасида 90 мингдан ортиқ киши вафот этди. Натижада Қорақалпоғистон ҳар бир турт кишидан биридан ойрилди. Бу катта фожа эди.

Ородан 35 йил утганнан кейин Қорақалпоғистон аҳолиси яна бир фожа Оролнинг қуриб бориши жараёнини бошидан кечирди. Орол денгизининг қуриб бориши бир қатор салбий ҳодисаларга олиб келди. Сувдан фойдаланишда ва ерларни узлаштиришда илмий асосларнинг мавжуд эмаслиги, сувнинг талон-тороғ қилинишига, қишлоқ ҳужалигининг экстенсив ривожланиши экин майдонларнинг шурланишига сабаб бўлди. Денгиз сувининг шиддат билан пасайиб бориши натижасида 3 млн гадан ортиқ қуриган денгиз тубини қумли саҳрога айлантирилди. Денгиз тубидан 150 млн тоннага қадар тузли чанғлар атроф муҳитга тарқатилмоқда. Маҳаллий ихтиофауна қирилиб кетди. Баҳор қузилиб кетадиган бўлди. Сувнинг таркиби ёмонлашиб борди. Маҳаллий аҳоли генофондининг таназзули жараёни содир бўлди. Маданият ёдгорликларига зарар етқизилмоқда. “Орол танглиги инсоният тарихидаги энг йирик экологик ва гуманитар фожаларнинг бири, ёзади Президент И.Қаримов. - Денгиз ҳавзасида яшайдиган қарийб 3,5 млн. киши унинг таъсирида қолди”.

11-мавзу. СУВЕРЕН ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ СИЁСИЙ, ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ТУРМУШИ

режа

1. Қорақалпоғистон давлатчилигининг ривожланиши
2. Иқтисодий тараққиёт
3. Ижтимоий соҳанинг ривожланиши

адабиётлар

1. Ўзбекистон янги тарихи. 3-қитоб. Мустиқил Ўзбекистон тарихи. Тошкент, 2000.
2. Қарақалпақстан жана тарихи. Ноқис, 2003.

1990 йили 14 декабрда Қорақалпоғистон Республикаси Олий Қенгаши узининг 1У сессиясида “Ўзбекистон Республикаси таркибида Қорақалпоғистон Республикаси Давлат суверенитети тугрисидаги” Декларация қабул қилди. Мазкур Декларация 1991 31 августда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси давлат мустиқиллиги асослари тугрисидаги” Қонунда узининг ҳуқуқий асосини топиб, 1-нчи ва 17-нчи моддаларида Қорақалпоғистоннинг ҳудудий яхлитлиги ва мустиқиллиги эътироф этилди. Ҳар икки республика уртасидаги сиёсий, иқтисодий ва маданий муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Конституциясида (70-75 моддалар) Қорақалпоғистон Республикаси Олий Қенгаши узининг ХП сессиясида (1993 йил, 9 апрел) Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясини қабул қилди. Қорақалпоқ миллий давлатчилиги уз тараққиёти тарихида биринчи марта инсонпарвар, адолатли, демократик имтиёзларга эга бўлди. Айни пайтда у суверен республиканинг барча атрибутларига эга. Жумладан, Қорақалпоғистон Республикаси Олий Мажлисининг 1992 йил 14 декабрда бўлиб ўтган Х1 сессиясида Қорақалпоғистон Давлат байроғи, 1993 йил 9 апрелда бу-

либ утган ХП сессиясида Давлат тамгаси, 1993 йил 4 декабрда булиб утган Х1У сессиясида Давлат мадхияси тасдикланди.

Парламент - Коракалпогистон Республикаси Жукорги Кенгеси хисобланади. 86 депутатдан иборат. Куйидаги давлат арбоблари Парламент раислари булиб ишлади: Даулетбай Шамшетов (1991-1992), Уббинияз Аширбеков (1992-1997), Тимур Камалов (1997-2002). 2002 йили 2 май куни бу лавозимга Муса Тажетдинович Ернийёзов сайланди.

Аввалги Олий Кенгашдан фарки Жукорги Кенгашга савлов куппартиявийлик асосида утказилади. Аввалги сайловларда Олий Кенгашни шакллантириш жараёнида ишчилар синфи, колхозчи дехконлар, халк зиёлиларининг урни ва сони олдиндан белгилаб куйилар эди. Бунинг устига Парламентда вазифаси буйича албатта депутат булувчи уринлар хам мавжуд эди. Кейинги сайловларда бундай ёндошувдан воз кечилди. Депутатларнинг уз сайловчилари билан кундалик муносабати, якин мулокати йулга куйилди. Аввалги парламентда бу масалага унча эътибор берилмаган эди.

Ижроия органи - Министрлар Кенгаши хисобланади. Куйидаги давлат арбоблари Министрлар Кенгаши раислари булиб ишлади: Амин Тожиев (1989-1992), Раджапбой Йулдашев (1992-1995), Бахрам Жуманиязов (1995-1996), Сапарбай Аvezматов (1996-1998), Амин Тожиев (1998-2002), Турсунбай Тангирбергенов (2002-2006). Хозирги кунда Министрлар Кенгаши раиси булиб Бахадыр Янгибаев ишлайди.

Бугунги кунда Узбекистон марказий бюджетидан Коракалпогистонга берилётган субвенция, яъни молиявий ёрдам микдори 9 миллиарддан ошик сумни, ёки бутун Коракалпогистон бюджети харажатларининг 75 фоизини ташкил этмокда. Узбекистон хукуматининг амалий ёрдами коракалпок халкининг фидоий меҳнати туфайли кейинги йилларда Коракалпогистонда аҳоли турмуш шароитини яхшилаш, туб иктисодий ислохотларни амалга ошириш борасида катор ижобий натижаларга эришилди. Ёнг аввало, элда тинчлик ва баркарорлик мустахкамланди. Хамжихатлик билан юрт истикболи йулида меҳнат килишга шароит яратилди.

Республикада мулкчиликнинг янги шакллари пайдо була бошлади. Ишлаб чикариш ва хизмат соҳасида нодавлат секторнинг хиссаи ошиб борди. Саноат, кишлок хужалиги ва савдода нодавлат сектори хиссаси 80-90 фоизни ташкил этмокда. Республика иктисодиётининг бошка йуналишларида хам ислохотлар изчил амалга оширила бошлади. Жумладан, банк тизимида хам жиддий ислохотлар амалга оширилди. Бу ерда давлат банклар билан бирга тижорат ва хусусий банклари хам фаолият курсатмокда. Агросаноат банк ва саноат-курилиш банк ихтисослаштирилган хиссадорлик тижорат банкларига айлантирилди. “Тадбиркорбанк”, “Асакабанк”, “Алокабанк”, “Сабзавотбанк”, “Заминбанк”, “Туранбанк”, “Савдогарбанк”, “Галлабанк” Коракалпогистон булимлари ташкил этилди. Коракалпогистон тарихида биринчи марта ташки иктисодий фаолият миллий банки ташкил этилди.

Коракалпогистонда улгуржи ва биржа савдоси билан шугулланувчи хиссадорлик уюшмалари кенг фаолият курсатмокда. Товар ишлаб чикарувчилар, истеъмолчилар ва ишбилармонларнинг бутун имкониятларини ишга солиш максатида уларнинг эркинлиги ва тенг хукуклигини таъминлаш чоралари курилди.

Коракалпогистонда 51 та майда улгуржи тизим, шу жумладан 4-та савдо уйи, 35-та майда улгуржи савдо дуқонлари ва омборлар, 32-та кутара савдо базаси хамда Узбекистон товар хом ашё биржаси Коракалпогистон булими, 19-та супермаркет дуқонлари фаолият курсатди. 1999 йилнинг биринчи январигача булган маълумотларга караганда хусусийлаштиришдан тушган маблағларнинг умумий хажми 650 миллион сумни ташкил этди. Унинг 20 фоизи республика ижтимоий тараққиётига ажратилди. 50 фоизи эса тадбиркорларни куллаб-куватлаш максатида имтиёзли кредитлар ажратишга сарфланди. Шу билан бирга Коракалпогистон Республикаси давлат мулкани хусусийлаштириш кумитаси хусусийлаштирилган корхоналар ва тадбиркорларни куллаб-куватлаш максатида 13,8 миллион сум кредит ажратди. 2000 йилга келиб 2932 корхона хусусийлаштирилди.

Бозор фондининг фаолияти сезиларли равишда фаоллашди. 2000 йилга келиб республика фонд биржалари филиалларида 958 миллион сумлик акциялар сотилди. Республикада 7807 кичик ва урта ишбилармон корхоналари, 8977 якка тартибдаги тадбиркорлар руйхатга олинди. 1996 йил якунига кура ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми 10 млрд 355,7 млн сумни ташкил этди. Жами саноат ишлаб чиқариш ҳажмида нодавлат корхоналарининг улуши 90 фоизга ўсди. Республикада 1996 йилда амалдаги нархларда 10 млрд 754,4 млн сумлик саноат маҳсулоти ишлаб чиқарилди.

Пахтадан ип ишлаб чиқариш, ип газламалари, тайёр трикотаж буюмлар, истеъмол маҳсулотларидан ун, макарон, минерал сувлар ишлаб чиқариш кўпайди. Йиғма темир-бетон конструкциялари ва деталлари, тошдан безакли материаллар тайёрлаш, кандолатчилик маҳсулотлари, усимлик ёғи, узум виноси, салкин ичимликлар, орок, ош тузи ишлаб чиқариш ўсди.

Саноатда бир катор ижобий ўзгаришлар юз берди. Жумладан, 1995 йилда Хужайли шаҳрида шиша идишлар заводи қурилиб фойдаланишга топширилди. 1996 йилда Кунгиротда “Урга” газ саноати корхонасида газ конденсати ва табиий газ казиб чиқарилиши бошлаб юборилди. Аҳолини газ билан таъминлаш даражаси 83 фоизга өтди. “Коракалпоққурилиш” акционерлик жамиятида Италия фирмаларининг юкори сифатли жихозлари иблан жихозланган, йилига 60 минг кв.м. мрамор блоклари ва плиталари ишлаб чиқарадиган янги мрамор цехи очилди. “Нукусун” заводида эса спирт ишлаб чиқарадиган янги цех қурилди.

Енгил саноат ишлаб чиқаришнинг базаси кенгая борди. 1993 йили Нукусда “Катекс” туқимачилик мажмуаси, 1995 йили Эллиқкалга туманида “Элтекс” туқимачилик мажмуаси фойдаланишга топширилди.

Нукус ва Кунгирот ун комбинатлари, Турткуда 3 млн шартли банка консерва маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган завод, Эллиқкалга туманида эса шундай қувватга эга консерва цехи фойдаланишга топширилди.

1995 йилда Кунгирот туманида Марказий Осиёда ягона ҳисобланган йилига 190 минг тонна кальцийли сода ишлаб чиқарадиган завод қурилиши бошланди. Завод таркибида кимёвий йул билан экологик тоза ва энергия сарфланмайдиган каустик сода ишлаб чиқариш ҳам қузда тутилган. Бу завод 600 млн долларга қурилиб өтирибди.

Кунгирот-Бейнеу автомобиль трассаси, Навои-Учкудук-Нукус темир йули қурилди.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш натижасида 144-та саноат корхонасидан 113-таси мулкчиликнинг турли шакллариға утиб ишлай бошлади. Лекин қўп саноат корхоналарининг асосий ишлаб чиқариш фондлари (дастғохлар, механизмлар) маънавий ва жисмоний жихатдан эскиргани сезилиб қолди. Уларнинг эскириш даражаси 35 фоиздан юкори өди. Ёнг аввало йиғирув-туқув фабрикалари, гушт-сут ва озик-овқат саноати корхоналари (консерва заводи, вино заводи) ишлаб чиқариш парқларини янгилаш талаб өтилди.

Коракалпоғистонда меҳнатға лаёқатли аҳолининг асосий қисми қишлоқда истиқомат қилади. Ағрар секторда ҳам иқтисодий қайта қуриш, бозор муносабатларига утиш руй берди.

1997 йил 1 январ ҳолатига республикада 263 қишлоқ хўжалиқ корхонаси фаолият қурсатди. Нодавлат секторнинг жами ишлаб чиқарилган маҳсулотдаги улуши 98,3 фоизни ташкил өтди. Пахта өтиштиришда нодавлат корхоналарнинг ҳиссаси 97,8 фоизни, дончиликда 98,1 фоизни, картошқачилиқда 99,7 фоизни, сабзавотчиликда 98,8 фоизни, полизчиликда 95,1 фоизни, богдорчиликда 98,5 фоизни, пиллачиликда 100 фоизни, гушт өтиштиришда 98,9 фоизни, сут ва туқум ишлаб чиқаришда 99,4 фоизни, қорақул тери ва жун өтиштиришда 100 фоизни ташкил өтди.

Дехқончиликда экин майдонларининг таркиби ўзгарди. Галла майдонлари экин майдонларининг 35,8 фоизини ташкил өтди. Бугдой ва картошқа өтиштириш 3 марта, ўзум өтиштириш 4 мартаға қўпайди.

Коракалпогистонда дехкон фермер хужаликлари ташкил этиш буйича етарли тажриба тупланди. 1998 йилга келиб 1686 фермер ширкатлар уюшмалари ташкил этилди. Элликкалча туманида мавжуд 14-та жамоа хужаликлари дехкон-фермер хужаликлари уюшмасига айлантирилди. Дехконларга мерос килиб колдириш ҳукуки билан ерлар узок муддатга ижарага берилди. Лекин Коракалпогистонда ана шу тажрибани оммалаштиришга мутлако эътибор берилмади.

1992 йили Коракалпогистон Республикаси ташки иктисодий алокалар вазирлиги ташкил этилди. 1992-2000 йилларда Жахон банки, Европа рауажлануу банки ва бошқа фирмалар билан 100 ортик шартномалар тузилди. Республикада 303 ортик кушма корхоналар фаолият курсатмоқда.

Коракалпогистон Республикасининг ташки савдодаги асосий шериклари Россия, АКШ, Жанубий Корея, Швейцария, Нидерландия хисобланади. Асосан пахта толаси, толадан олинга махсулотлар, кайта ишланган нефть махсулотлари, буян томирлари сотилади. Экспорт килинган товарлар хажми 1996 йилда 122,9 млн долларга тенг булди. Гарб мамлакатларига экспорт килинган хом ашё 113,6 млн долларни ташкил этди. Пахта толаси жами экспорт махсулотларининг 95 фоизини ташкил этди.

Ташки савдо оборотида импортнинг салмоги 1996 йилда 46,2 фоизни ташкил килди. Импорт махсулотлари таркибига асосан халк истеъмол моллари, кора ва ренгли металлар, озик-овкат махсулотлари киради. Якин хорижий мамлакатлардан асосан шакар, бугдой, машина ва жихозлар, агрегатлар ва уларнинг эхтиёт қисмлари, қувурлар, автомашиналар, ишлаб чиқаришни комплектловчи материаллар келтирилди. Лекин республиканинг имкониятларидан тула фойдаланилмаяпти. Масалан, 1999 йили республика ҳудудида 70-ка якин фойдали қазилма қорлари аниқланди.

Мустақиллик йилларида республикада ижтимоий соҳалар ривожланишига эътибор қўйилди. Республика аҳолиси 1,5 млн кишини қўрайди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1992 йили 2 сентябрда “Коракалпогистон Республикаси ҳудудидаги табиий офатлар оқибатларини бартараф этиш, ижтимоий ва экологик муаммоларни ечишни жадаллаштириш чора-тадбирлари тугрисида” 405-сонли қарор қабул қилди. Коракалпогистон Республикаси аҳоли пунктларини электрлаштириш тула ҳал қилинди. Аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш даражаси 59,5 фоизга етди. 1992-1996 йилларда Туямуийин сув омборидан республика аҳоли пунктларига 2 минг 885 км водопровод тармоғи олиб келинди. 4057,5 км газ тармоқлари етқизилди ва табиий газ билан таъминлаш 85,4 фоизни, шу жумладан шаҳарда 99,4 фоизни, қишлоқда 72,4 фоизни ташкил этди. Қўлаб соғлиқни сақлаш объектлари, қасалхоналар, поликлиникалар, тугруқхоналар ва турар-жой бинолари қўрилди.

Коракалпогистон Республикаси халқи Президент И.Қаримовнинг БМТ минбаридан туриб дунё мамлакатларини Орол денгизини сақлаб қолишга қарата қақиринини қатта қониккиш билан қўтиб олди. Унинг ташаббуси билан 1994 йили 14 январда Нуқусда Марқазий Осиёнинг бешта давлат Президентлари ҳамда Россия Федерациясининг вақиллари иштирокида утқазилган учрашувда Оролга ва Оролбуйи аҳолисига амалий ёрдам бериш масаласи муҳоқама этилди.

1995 йили халқаро конференцияда Нуқус Декларацияси қабул қилиниб, унда бутун дунё жамоатчилиги эътибори Орол муаммосига қаратилди. Декларацияда овул ва урмон хужалиқларин илмий тизимга утқариш, сув ресурсларин фойдаланишнинг иктисодий усуллари ва технологиясин ишлаб чиқкиш, ҳудуднинг табиий ресурсларин бошқариш тартибин етилиштириш, ушбу ҳудудда ясақши одамларнинг турмуш даражасин яхшилаш масалалари қун тартибига қўйилди.

1995 йили 24 октябрда БМТ-нинг 50 йиллигина бағишланган Бош Ассамблея мажлисида Президент И.А.Қаримов “бугунги қуни халқаро финанс тизимлари билан ривожланган давлатлар қўллаб-қуватлақисиз, БМТ-нинг ташқилий ролисиз бу муаммони ечиш мумкин эмас” деб айтдилар.

Марказий Осиё давлатлари уз кучлари ва чет эл донорлари ердами билан 2 млрд 686 млн доллар инвестиция туплади. Шундан 856,25 минг доллар 1997 йили юкоридаги ишларга берилди. Оролни куткариш фонди Нукус филиали ташкил этилди. Бу харажатлар купинча грантларга берилиб атир.

12-мавзу. КОРАКАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА МАДАНИЯТ ВА ФАН

режа

1. Маънавий турмуш
2. Таълим
3. Фан
4. Адабиёт ва санъат

адабиётлар

1. Узбекистон янги тарихи. 3-китоб. Мустакил Узбекистон тарихи. Тошкент, 2000.
2. Каракалпакстан жана тарийхы. Нокис, 2003
3. Айтмуратов Ж. Гарезсизлик дауиринде Каракалпакстан маданиятынын рауажланыуы. Нокис, 1999.

Маънавий кадриятларни кайта тиклашда Коракалпоғистон Республикаси байрамларини ташкил этиш мухим роль уйнади: 21-март Навруз, 1 январ - Янги йил, 8-март - Хотин-кизлар куни, 9-апрел - Коракалпоғистон Республикаси Конституцияси куни, 9-май - Хотира куни, 1-сентябр - Мустакил куни, 1-октябр - Устозлар куни, 8-декабр - Узбекистон Республикаси Конституцияси куни, Рууза хаити, Курбан хаити.

Мустакиллик йилларида Нукус шахрининг 60 ва 70 йиллиги, Турткул шахрининг 120 йиллиги, Ажиниёз Косибой угли ва Бердах Каргабай углининг 170 йиллиги, Нукус педагогик институтининг 60 ва 70 йиллиги, Коракалпок университетининг 25 йиллиги, Аллаёр Дустназаровнинг 100 йиллиги, Ерназар Алакознинг 200 йиллиги, И.Юсупов ва Т.Каипбергеновларнинг 70 йиллиги кенг нишонланди. Нукус педагогик институтига Ажиниёз шоир номи, Коракалпок университетига Бердах номи берилди. Бердах ва Ажиниёз, Улугбек хайкаллари урнатилди, Бердах музейи, Амет ва Аимхон Шамуратовлар музейи ташкил этилди.

1994 йили Коракалпоғистонда Маънавий маданият ва маърифат маркази ташкил этилди. Марказ раиси - Иброхим Юсупов, хозир Улмамбет Хужаназаров. Шунингдек “Олтин мерос”, “Амир Темур”, “Нураний”, “Навруз” фондлари ташкил этилди.

Коракалпоғистон Республикасининг фидойи фарзандлари Алланиёз Утениёзов, Агитой Адилов, Онеся Саитова, Тулепберген Каипбергенов, Иброхим Юсуповлар “Узбекистон Кахрамони” унвонини олдилар.

1993 йили республика Министрлар Кенгаши коракалпок тилида янги латин езувиге утиш хакида карор кабуллади. Билим нашриётидан 1996-1997 йилларнинг узида 65 отамада дарсликлар латин езуви асосида чоп этилди. 1993 йили Нукусда турк-коракалпок лицейи ташкил этилди. 1996 йили республикада 743 та умумтаълим мактаби фаолият курсатди. Хозир Коракалпоғистонда 6 гимназия, 13 лицей, 19 колледж, 18 мактаб-лицей, 6 банк-класс ва бизнес -мактаблар фаолият курсатмокда. Республикадаги 22 урта махсус укув юртларининг кундузги булимларида 11,8 минг укувчи таълим олмокда.

1990 йили Коракалпок университети учта факультети ва иккита булими асосида Нукус давлат педагогик институти кайта ташкил этилди. 1991 йили университетнинг тиббиёт факультети асосида Тошкент педиатрия тиббиёт институти Нукус филиали ташкил этилди. Унда талабалар сони 2001-йили 1000 га етди. 1995 йили янада университетнинг кишлок хужалиги ва иктисодиёт факультетлари асосида Тошкент аграр университети Нукус филиали, Тошкент архитектура-курилиш институти Нукус филиаллари ташкил этилди. 2005 йили Тошкент информатсион технологиялар университети Нукус филиали ташкил этилди. Бешта олий укув юртларида 9 минг нафар талаба укимоқда.

1991 йили Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Коракалпогистон филиали булим статусига эга булди. Булим таркибида Тарийх, археология ва этнография институти, Биоэкология, Орол буйи ижтимоий-иқтисодий муаммолар институти ташкил этилиб, мустакилликдан аввало учта институт булса, энди 6 та институт ташкил этилди. Булимни академик С.Камаловдан кейин академиклар Ч.Абдиров, Т.Ещановлар бошкардилар. Хозирги вақтда булим раиси булиб профессор Нагмет Аимбетов ишлайди.

Шунингдек, Ўзбекистон кишлок хужалиги илмий маркази Коракалпогистон булими ташкил этилиб, таркибига Шамурат Мусаев номидаги Чимбой дехкончилик институти, “Шоли” уюшмаси, Олтинкул станцияси, молчилик, богчилик, узумчилик муассалари кирди. Кишлок хужалиги ва иқтисодиёт сохалари буйича Ж.Мамбетуллаев ва Б.Мамбетназаров каби академикларимиз мавжуд.

Бугунги куни Коракалпогистонда 65 фан доктори, 600 дан ортиқ фан номзоди фаолият курсатмоқда, шу жумладан 60 фоиз фан доктори ва 40 фоиз фан номзодлари мустакиллик даврида илмий унвонга эга булди. Илгари Ўзбекистон Фанлар академияси хақиқий аъзолигига сайланган С.Камалов (1979), Ч.Абдировлар (1989) каторига 1994-2000 йиллари Ж.Базарбаев, А.Бахиев, Т.Ещанов, А.Даулетов, Х.Хамидов ҳам қабул қилиндилар. 1997 йили эса икки нафар расом Ж.Изентаев ва Ж.Куттымуратов Ўзбекистон Республикаси Бадий академиясининг академиклигига сайланди.

Тилшунос олимлар М.Календеров, Р.Есемуратова, А.Турабаев, К.Даулетбаевлар, файласуф Полат Сеитов Ўзбекистон Республикаси Беруни номидаги давлат мукофатини олдилар. Коракалпогистон Республикаси Бердах номидаги давлат мукофатини А.Бахиев, Р.Реимов, Л.Константинова, Ж.Базарбаев, К.Даулетова, М.Аметов, Ж.Сапар-ниязов, Т.Ещанов, М.Ажибеков, С.Камалов, К.Алламбергеновлар олдилар. Гинеколог Орал Атаниязова халқаро “Голдман” номидаги экологик мукофат эгаси булди.

Коракалпоқ давлат университети енида коракалпоқ тили ва адабиёти буйича докторлик ва номзодлик, УзФА Коракалпогистон булими тарих, археология ва этнография институти енида тарих буйича номзодлик диссертацияларни химоя қилувчи ихтисослашган кенгашлар ташкил этилиб фан доклари ва номзодлари узимизда химоя қиладиган булди. Тарих фанидан хозиргача 51 фан номзоди химоя қилдилар.

Республика олимлари мустакиллик йилларида чет эл мутахассислари билан ҳамкорликда илмий изланишлар олиб бормоқда. Биоэкология институти олимлари Германия олимлари билан биргаликда 1993 йилдан бери Оролбуйи экологияси муаммолари буйича тадқиқотлар олиб боришмоқда. 1995 йили Муйноқда Германия ёрдамида биоэкология институтининг халқаро экология станцияси очилди. Тарих, археология ва этнография институти олимлари Австралиянинг Сидней университети олимлари ва француз археологлари билан биргаликда экспедициялар ташкил этмоқда. Тарихчиларимиз Коракалпогистон худудида туризмни тарғибот қилиш мақсадида “Олтин маршрут”-ни ишлаб чиқиб, унга Миздахкон, Элликалга ёдгорликларини қирғиздилар. 1997 йили сентябрда Нукусда “Қирқ-қиз” дастанни ва туркий фольклорни тадқиқ этиш муаммоларига бағишланган халқаро илмий анжуман ўлиб ўтди.

Мустақил Ўзбекистон ва Коракалпогистон долзарб масалалари республика шоир ва ёзувчилари ижодида катта урин эгаллайди. Ўзбекистон қахрамонлари, Ўзбекистон ва Коракалпогистон халқ шоири Иброҳим Юсупов, Ўзбекистон ва Коракалпогистон халқ ёзувчиси Тулепберган Каипбергеновлар каторига Толыбай Қабулов, Халмурат Сапаров, Гулайша Есемуратова, Кенгесбай Раҳмонов, Узакбай Абдурахманов, Муротбай Низонов, Кенгесбай Реимов, Сагинбай Иброҳимов, Кенгесбай Қаримов, Халила Даулетназаров, Жиянбай Избасканов, Бактияр Генжемуратов, Шарапатдин Аяпов, Гулистан Матякупова, Набийра Торешова, Мунайхан Жуманазарова, Гулнара Нурлеспесова, Абдимурат Атажанов, Хурлиман Утемуратова, Шаригул Пайзуллаева, Сайлаубай Жумагулов, Базарбай Қазакбаев ва бошқалар келиб қушилди.

1993 йили январда Тошкентда Коракалпогистон маданияти кунлари, ноябрда эса Коракалпогистонда Тошкент маданияти кунлари ўтқазилди. 1993 йили Тошкент консер-

ваториясида миллий “Ажиниёз” операси ижро этилди. 1996 йили коракалпок хореографияси тарихида биринчи марта “Ойжамол” номли балет сахналаштирилди. Композиторлардан Н.Мухаммаддинов, К.Заретдинов, Г.Аманиязов, Ш.Пахратдинов, Т.Есиркепов ва бошқалар мустакиллик йиллари яхши фаолият курсатмокда. Муяссар Раззакова, Кегесбай Сержанов, Мырзагул Сапаева, Гулхатийша Аимбетова, Роза Кутекеева, Максет Хужаниёзов, Максет Утемуратов, Гулнара Утепова, Элеонора Кутлыпулатова, Анифа Артыкова, Гулнара Алламбергенова ва бошқа кушикчиларимиз бутун Ўзбекистон ва Марказий Осиёга таникли булди. Жумабай жиров Базаров, Бахтияр жиров Есемуратов, бакшилар Турганбай Курбанов, Зияда Шарипова, Зулфия Арзымбетова, Жарылкаган Ещанов, Тенел Каллиев ва бошқалар Германия, Франция ва бошқа давлатларда коракалпок дастанлари ва шеърларини ижро этиб, бутун дунёга белгили булди. Коракалпок университети “Хурлиман” ансамбли 2000 йили Тошкентда “Ўзбекистон - Ватаним маним” конкурсида 1-уринни эгаллади.

Мустакиллик йиллари Савицкий номидаги Коракалпок миллий санъат музейи ва Коракалпок улкашунослик музейи, Бердах музейи миллий узлигимизни тарғибот қилишда катта фаолият курсатмокда.

2002 йили май ойидан бошлаб миллий телевидениеде “Ассалам Коракалпогистон” тонги курсатуви ташкил этилди. Шунингдек, “Маурит”, “Тарийх ва тақдир”, “Байтерек”, “Шанарак”, Ёшлар канали” курсатувлари ташкил этилди. Президентимиз Еркин Кутыбаев, Алишер Аuezбаев, Бахтияр Нуруллаев, Муратбай Балтаниязов, Ф.Оразымбетов ва бошқаларнинг спорт соҳасидаги мардликларини тан олди.

Мустакилликнинг утган даври - тарих учун бир лавзадир. Лекин шу муддатда Коракалпогистонда амалга оширилган ишлар салмоғи ва кулами билан бир неча ун йилликларга тенг келади. Тарихан қисқа даврда мамлакатимиз ҳаётида ҳам, одамлар турмушида ҳам кескин бурилиш ясалди. Тафаккуримиз тобора кенгайди. Узлигимизни англай бошладик.